

„Droschak”

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

Adresse:

RÉDACTION DU JOURNAL

„Droschak”

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՋՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ



ATAP. 50

Ս Ա Ք Օ

(ՄԱՐԳԻՍ ԾՈՎԻԱՆԵԱՆ)

Ս Ա Գ Օ

Հայ յեղափոխական դիւցազններգութեան ամենահայապուրիչ դէմքերից մինն է. որ անհետանում է այնքա՛ն վաղաժամ և այնքա՛ն արքուրդ ու անսպասելի ձևով... Խօշերան պոկեց մեր շարքերից մեր անմասն Սաքօն, թողնելով ամենուրեք, նոյն իսկ կուսակցական շրջանակներից գուրս, պարապութեան ու սգի մի անդարմանելի զգացում... Մի չարաղէտ համաճարակ, որ համաճարակի կերպարանք էլ չունէր, որ գրեթէ իսպառ յաղթահարւած էր մեր երկրում, բախտի մի կոյր քմահաճոյքով պայթեց յանկարծ և իր բոլոր կատաղութեամբ այդ հսկայի վրայ, որ ազատւել էր այնքան անողորմ պատահարներից, որ մի քանի անգամ մուռել էր ու վերակենդանացել, որի առնա՛տիպ կազմաճքը հեգնել էր միշտ ամեն տեսակ հիւանդութիւններ ու հարւածներ...

Յեղափոխական քարոտ ճանապարհի վրայ, ամենավսեմ իդիծերով տոգորւած, բալեց նա երկար, շարունակ զարնելով խոչընդոտների, բայց և միշտ ամուր ու անվշտ։ Սկսեց՝ ինչպէս սկսել էին մեր բոլոր անգրանիկ գործիչները և վերջացրեց վսեմ, փառահեղ ժեստերով, հանուր յարգանքի արժանացած, փառքի կարմրավառ լուսապսակը ճակատին... Մի գեղեցիկ, հազազիւտ կեանք՝ հիւսւած ամբողջապէս մարտիրոսութիւնից ու հերոսութիւնից — այդպէս էր մեր սիրելի, մեր անմուռնալի Սաքօն։

Սակայն, այդ բոլորը չէ. պէտք է աւելացնել բուն սաքօյական այն մեծ գիծը, որ մի արտակարգ փայլ է տալիս այդ հերոսութեանը, դարձնում է նրան ոչ միայն ահեղ ու պատկառելի, այլև պաշտելու չափ սիրելի։ Պէտք է յիշատակել այն չնաշխարհիկ պարզութիւնն ու համեստութիւնը, որոնք միացած մի անսահման բարութեան և մի ջինջ, գաղափարական անձնութեան հետ՝ յաւերժացնում են հերոսին ժողովրդական հոգեբանութեան մէջ, դարձնում են նրան իրօք կրօնական պաշտամունքի մի առարկայ։

Նա երբեք չ'ընկաւ եսի ետեից, երբեք չը տարւեց ցուցամոլութեան սին տենչերով, նա միշտ դեկավարւեց պարտքի, խղճի թելադրութեամբ։ Նա փառք չը փնտռեց — փառքն ինքը եկաւ շրջապատելու նրան՝ ժողովրդական միահամուռ ապօթէօզի ու գուրգուրանքի մէջ։ Մի մաքուր, անաղարտ նկարագիր, մի անես ու անպաճոյճ մարդ՝ որ առաքինութեան մի կատարելատիպ էր ընկերական յարաբերութիւնների մէջ, միշտ բարի ու վեհանձն, միշտ զիջող ու համբերատար և միշտ անտրտունը սպասաւոր կուսակցութեան ու Գաղափարի. — դա մի գանձ էր, մէկը հազազիւտ բիւրեղներից՝ մեր անփառ իրականութեան մէջ...

Կուսակցութիւնը նրա պարծանքն ու պաշտամունքն էր, կուսակցութիւնը նրա խիղճն էր և նա անպայման հնազանդութեամբ, դիւցիպլինի ամենավեհ ըմբռնումով գնում էր միշտ՝ դէպի ուր մղում էր իր հոգեւոր Հայրը — դէպի տանջանքի ու ռազմի դաշտերը, դէպի ամենավտանգաւոր արկածներ։ Սաքօն թիւրքաց Հայաս-

տանումն է, արիւնոտ ու հերոսական կռիւների մէջ, որ նա վարում է քրդական հրոսակների դէմ, ուրիշ կարող զինակիցների հետ, վարում է երկար տարիներ մերթ ձապուրականում, մերթ պարսկական սահմաններում։ Սաքօն յետոյ (1896 թ.) յեղափոխական առաքելի գաւազանն առած դիմում է դէպի աւելի հեռու, աւելի բարձր, դէպի հայկական ազատութեան խրոխտ միջնաբերդը — դէպի Սասուն... Բայց բռնութեան վոհմաները կտրում են նրա ճանապարհը, Սաքօն նետւում է թիւրքական բանտը և ամբողջ երեք տարի մնում է այնտեղ (Մուշ), կախաղանի պարբերական սպառնալիքների տակ...

Ֆիզիքական ու հոգեկան տանջանքները չեն խորտակում ազատասէր ռազմիկի կամքը և բանտից յետոյ նա նոյն Սաքօն է, զւարթ, կենսուրախ և անհունօրէն անձնուրաց, պատրաստ ամեն զոհաբերութեան։

Վրայ է հասնում մի այլ փոթորիկ, հայրենիքի երկրորդ խոշոր հատուածի մէջ, — այն՝ որ յարուցել էր ցարի արիւնոտ զաւարութիւնը, թաթար հայատեաց աղանքի հետ... Թիւրք-հայկական ընդհարումների մէջ հերոսն արդէն ծաւալւում է իր բովանդակ մեծութեամբ, որովհետեւ ունի շարժւելու մի փոքր ազատութիւն, որովհետեւ անյաղթելի խոչընդոտները էլ չեն գալիս կաշկանդելու նրա արծւի սլացքը... Ղազարը նրա հրամանատարութեան տակ... Սաքօն այդտեղ «դիւցազն» է, իր ոսկեփառ զինաւորութեան մէջ, աներեւոյթ ու անպարտելի... Ժողովրդական երեւակայութիւնը հաղորդում է նրան անսովոր յատկանիշներ։ Նա «Սաքօ-փատիշահ» է թիւրք ժողովրդի աչքում։ Նա «պահապան հրեշտակ» է հայ ազգաբնակչութեան համար։ Նրանից դողում ու պատկառում են նրա անձնաւորութեան ու գործերի շուրջը հիւսւում են երգեր, յօրինւում են առասպելներ։ Նրա հեղինակութիւնը ահագին է, անգամ հակառակորդների, թշնամիների մէջ. և դա սոսկ մտրակի, սոսկ բռնի ուժի մի հեղինակութիւն չէր, այլ և բարոյական մի կախարհիչ հմայք... որովհետեւ Սաքօն լանկթիմուրական գծերով օժտւած մի հրոսակապետ չէր, այլ մի ազնիւ ու վեհանձն մարտիկ, որովհետեւ նա միայն չէր զարնում արիւնածարաւ ու անգիտակից խուժաններին, այլ և յաճախ հանդէս էր գալիս, իբրեւ հաշտարար մի ոգի՝ համերաշխութեան քարոզներով լուեցնելու կոյր ու մուրում ֆանատիկոսութիւնը...

Ահեղ ու խորտակիչ մի ուժ՝ հօրգայական արշաւանքների դիմաց և միաժամանակ ազգերի համերաշխութեան մի համոզւած ռազմիրայ... Հերոսի այդ երկու գծերին ենք պարտական մասամբ, գուցէ մեծ մասամբ, որ ժողովրդասպան կռիւները Ղազարի գաւառում համեմատաբար շատ աւելի սահմանափակ ծաւալ ունեցան։ Վերջացաւ «կովկասեան վանդէայի» անարգ կոշմարը, հայ մարտական կազմակերպութիւնը յաղթանակեց հակահայկական ու հակակուլտուրական սև ուժերի դէմ — և սկսեց Գաշնակցութեան ռազմիկների համար աւելի «նօրմալ» գործունէութեան մի շրջան։ Սակայն այդ նօրմալ կեանքը Սաքօնների համար չէր... Նա նորէն այնտեղ է, պարտականութեան փշոտ դաշտում, միշտ իր տեղը կանգնած, կուսակցութեան դրօշակի տակ, նրա հրահանգով՝ կռիւ է մղում գաղա-

փարազուրկ ու ապուհանաժ տարրերի դէմ, մաքրում է հրապարակը կուսակցութեան անունը շահագործող խուլիգաններից, շանտաժիստներից,—մի կուիւ, որ նոյնպէս, դժբախտաբար, զերծ չէր արիւնից ու արկածներից:

Հայ ռազմիկը դադար չունի, եթէ նա գիտէ հնազանդել իր խղճի ու դատողութեան հրահանգներին: Նրա համար չեն անգործ կեանքի գեղածիծաղ «իդիլիաները», նրա համար չէ և «մանր, անարիւն աշխատանքի», «մանր գործերի» այն սակաւապետ հաւատամբը, որ բնորոշում է մեր երկրի մի կարգ ձախակողմեան կուսակցութիւններին... Նա պէտք է միշտ արիւն փնտռէ, նա պէտք է միշտ տանջանքի ու հերոսական մարզանքների աղբիւրից խմէ, որովհետեւ նրա հարազատ ժողովրդի մարտիրոսութիւնը վախճան չունի, որովհետեւ այդ ժողովուրդը, ի դէմս իր բոլոր հատուածների, դրւած քաղաքական ու ցեղագրական անօրինակ պայմանների մէջ՝ ստիպւած է մղել գոյութեան ամենատարրական պատերազմը, մարդկային ամենապարզ, ամենանախնական իրաւունքների գոռ ու արհաւիր ճակատամարտը...

Սաքօն վաղուց տրժանացել էր խաղաղ կենցաղի իդիլիային... Ժամանակ էր, որ ռազմիկի բազմատանջ մարմինը և նրա մեծ սիրտը հանգիստ առնէին իր նւաճած դափնիների վրայ... Բայց ահա մի ձայն նորէն կոչեց նրան... Մայր Արաքսի միւս եզերքից... Նոյն հայրենի ձայնն էր դա, աղբսագին ու սրաայոյզ, նոյն հարազատ ժողովուրդն էր, նրա երրորդ, ամենափոքրիկ բեկորը, որ պատմական մի հանդիսաւոր ու փոթորկոտ վայրկեանում կանգնած է անգոր ու անապաւէն, ենթակայ նոյն բարբարոս, վանդակաւ խաժամուժի յորձանքներին...

Սաքօն նորէն կապեց գարիբալդիական պայուսակը, նորէն արբեց վառօդի պող բուրմունքով և ճանապարհ ընկաւ... ձայնի ուղղութեամբ: Բայց այս անգամ նրան չը վիճակեց օգնութեան գալ իր սիրած ժողովրդին, — նզովելի պատահարը շանթեց նրան կէս-ճանապարհին:

Խնդճ Սաքօ... Խօսեցաւ իր տանջանքների, հոգեվարքի երկարատեւ գալարումների մէջ զգաց արդեօք, թէ որքան անողորմ է ճակատագիրը, «նախախնամութիւնը», «աստուածը»... դէպի մի կեանք, որ եղել է ծայրէծայր մարմնացումն բարութեան ու ազնւութեան...

Անարգ բացիւնները միացած ռուսական բռնակալութեան ճիրաններին՝ սպանեցին մեր անմոռանալի Սաքօին, նոյնիսկ մահւան հանգրւանում. նրանք թող չը տւին, որ այն ժողովուրդը, որ գուրգուրել ու յուրբոսացրել էր նրան իր երգերի ու առասպելների մէջ համախմբէր պաշտելի դիակի շուրջը և հսկայական թափօրներով կատարէր նրա վերջին սգաշունչ ապօթեօգը...

*

Գնում են մին միւսի ետեւից հայկական ազատամարտի անդրանիկ զինւորները. մէկն էլ մարեց հին, փառահեղ բոլից, շարքերը նօսրանում են... Միխիթարական մի հանգամանք կայ, մի մեծ սփոփանք այդ նոր բացող խնկելի շիրիմների հանդէպ.—այն՝ որ անձնուրացներ ի բանակը արիւնաներկ ու վշտակիր հայրենիքում մօտեցել է իր նպատակին... գրեթէ արդէն հասնելու չափ: Ապարդիւն չ'անցաւ բնան տար-

ւայ յուսահատ ու մրկոտ պայքարը Ապարդիւն չ'անցաւ օրհասական ու խօշակաւ նահատակութիւնների արիւնազանգ շարանը... Սաքօն գիտակցում էր այդ և նա չ'եղաւ իր կեանքի վերջալոյսին այնպէս անբախտ, այնպէս տխուր, անմխիթար, ինչպէս իր հարիւրաւոր ընկերները, որոնք ընկել են զարհուրելի մարտադաշտերում, «վրէժ ու ազատութիւն» մրմնջալով և որոնց անթաղ դիակները վաղուց փոշիացել ու կուլ են գնացել Հայաստանի հողմերին... Սաքօն մեռաւ մխիթարած, թէ և անյագ ծարաւով—էլի՛ ապրել, էլի, գործել հայրենի ժողովրդի համար, էլի՛ հարստացնել ի դէպ լը, կուլի ու ազատութեան յաւերժական գաղափարը...

Պատի՛ւ նրան: Անձնուրացութեան, զուտ, անխարդախ իդէալիզմի հետամուտ հոգիները՝ ներշնչելու, ընդօրինակելու միշտ անսպառ աղբիւր կը գտնեն Սաքօի ջինջ անձնաւորութեան, նրա հմայիչ կերպարանքի մէջ... Եւ եթէ երբեմն, գիտակցութեան խաւարումի վայրկեաններում, չոր ու կոպիտ նիւթապաշտութեան ասպետները, սկեպտիցիզմի հեղգ ու ամուլ հոսանքով տարւած, փորձեն արհամարհել «զուտ իդէալիզմը» ու յեղափոխական մօրալի «վճռական հրամայականները» — յիշեցրէք նրանց... Սաքօին:

ՄԵԾ ԿՆՃԻՌՆԵՐԻ ՀԱՆԳԷՊ

Օսմանեան պարլամենտը գումարեց ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի միահամուռ ու ջերմ շնորհաւորանքների մէջ: Թոյցերից, թափօրներից, հաւաքական բաղձանքների աղմկայոյզ արտայայտութիւններից յետոյ եկաւ, վերջապէս, վայրկեանը, երբ այդ միլիօնաւոր բաղձանքները պիտի ստանան օրինական նւիրագործում, պիտի դառնան կոնկրետ, շօշափելի իրականութիւն:

Ատարեւեցին և բացման անհրաժեշտ ձեւակաւութիւնները, որոնք չ'անցան առանց «պիկանտ», ուշագրաւ տեսարանների: Արդիւ Համիդը ապրեց դարձաւ մի պատմական *mauvais quart d'heure*, յիշատակելի անմոռանալի Հոգեկան ծանր տագնապի մէջ նա չունեցաւ գէթ այն լղարիկ սփոփանքը, որ յեղափոխական առաջին Դումայի բացման միջոցին բաժին ընկաւ ռուսական ցարին. նա ստիպւած եղաւ անձամբ ողջունել պատգամաւորական ժողովի բացումը, անձամբ կատարել իր հանգիստաւոր «ինքնաթիստումը»... Սպանիչ էր պարտականութիւնը, բայց անողորմ, հրամայական: Եւ նա գնաց... Եւ տիրանի մեռելային կերպարանքը, լցած ներքին անյաղթելի գարշանքով, մի բանի վայրկեան մնաց արձանացած իր օթեակում, վեհերոտ ու դողդոջիւն — ամբողջ ժողովի պաղ, դժնդակ լուութեան մէջ... Դա մի վայրկեան էր, որի նմանը դեռ չէր տեսած Արեւելքի բազմաշարժար մարդկութիւնը և որ արժանի է արձանագրելու տիեզերական պատմութեան էջերում...

Եւ հնչեց գահական ճառը... հիւսւած նոյն կոշտ,

աղաղակող կեղծիքներից, որոնցից հիւսել են ամեն տեղ և ամեն ժամանակ, բոլոր նեղն ընկած բռնաւորների գահական ճառերը: Աբդիւլ Համիդ բռնաբարելով համաշխարհային խղճատանքն ու պատմական ճշմարտութիւնը, յայտարարեց հանդիսաւորապէս, թէ «իր անսասան բազմանքն է՝ որ թիւրքիան կառավարւի սահմանադրական ձևով» և թէ ինքը նորէն տալիս է սահմանադրութիւնը ժողովրդին, ինչպէս որ վերցրել էր երեսուն տարի սրանից առաջ, «ժողովրդի տհասութեան պատճառով»...

Արձանագրենք ու անցնենք:

Հանդիսաւոր բացումից յետոյ—հանդիսաւոր խրատ-ճան: Խի՛նդ ու բերկրանք ելլելով ապարանքում խելայեղ ողջագուրումներ, որոտընդոտ կեցցէներ: Ապօթեօզ... ինչի՞... Ազատութեան թէ՛ Արեւան... Պառաւ աղւեսը իր դերի մէջ է. նա շոյում է, վառում, բորբոքում: Նա պահանջում է ամբողջ սրահը իր իշտային հիպնոզի տակ: ԱՅմէդ Բիզան ևս իր «կոչման» բարձրութեան վրայ է. այդ օպորտունիստ միջակութիւնը, որ թիւրիմացութեամբ տեղ է բռնել յեղափոխականների շարքերում, և որ այժմ զգում է ինքզինքը որպէս «կացութեան տէր», մատնում է արգէն իր «ներքին մարդը»: Աբդիւլ Համիդը սիրահարւել է նրա վրայ— և սերը փոխադարձ է... «Մեշվերեթի» խմբագիրը այժմ պալատի ամենօրեայ, թանկագին հիւրն է, և անտարակոյս, մտերմական զրոյցների մէջ նա չի մոռանում շեշտել փատիշահի առջև իր անցեալ «համակրութիւնները», հաստատել փաստերով, գոկումենտներով, որ ինքը յաճախ նոյն «Մեշվերեթի» մէջ պաշտպան է կանգնել սուլթանական իրաւունքների ընդդէմ հայասէր Եւրոպայի, որ նա իր գրչով հալածել է միշտ հայ ու բուլգար, մակեդոնացի յեղափոխականներին, յաճախ նոյնիսկ իրաւունք է տւել վեհապետին՝ արշաւելու «ըմբոստ, աւազակ ժողովուրդների» դէմ, քաջալերել է անուղղակի հրոյ և սրոյ քաղաքականութիւնը... Այժմ էլ ահա Ելլիզբէթի պալատում, պատգամաւորական ժողովի հանդէպ, մի տեսակ հորթային հրճանքի մէջ իր դիրքով ու հմայքով արբշիւ՝ նա գովք է կարդում կարմիր խալիֆին, նրա շրթունքներից մեղր է ծորում, օսմանեան փառապանծ արքայատոհմերի մասին խօսելիս—յիշում են նաև երկրագնդի 500 միլիոն մահմեդականները, փառաբանում է նրանց գերագոյն առաջնորդը, համիլադական բարձրագոյն զոռանցանքները համեմուտ են ժէօն-թիւրքական հայրենասիրութեան պոռթկումների հետ և Ելլիզբէթի թնդում է ծափահարութիւնների որոտից...

Եւ այդ արեան ապօթեօզին—ցաւ է յիշել—մասնակցում են մի քանիսը հայ ժողովրդի պատգամաւորներից, մի քանի «խոհեմ» ու գեանաբարձ «ազգայիններ», որոնց թիւը, տարաբախտաբար, գեռ լէգէօն է

մեր աղմոտ իրականութեան մէջ... «ֆօլիթիկի», ցած, անարգ նկատումներով նրանք չը կամեցան յետ կենալ այդ ներօնական խրատանքներից, ուր սեղանապետի պաշտօն էր վարում հայ ժողովրդի անէծքը կրող դահապետը: Ազատութեան օրերում ևս այդ պարոնները ցոյց տւին իրենց գարշելի, անբուժելի ստրկամտութիւնը և թողին, որ բռնաբարւած ու խոշտանգւած հայ ու թեաւն պատիւը, նրա պաշտպանութիւնը իրենց վրայ առնեն, իբրեւ մի տեսակ յաւիտենական մենաշնորհ, դարձեալ «նրանք» որոնք մղել են սրբազան մարտը այդ ժողովրդի իրաւունքների համար և բռնակալութեան զնդաններում իրենց երիտասարդ կեանքերն են մաշել: Դառն է... Անցնենք:

Եւ ահա մենք պարլամենտի ու նրա լուծելիք մեծամեծ կնճիռներին հանդէպ: Միապետին ընկճեցնելուց, բոլոր էական խոչընդոտները յաղթահարելուց յետոյ՝ օսմանեան յեղափոխութիւնը պիտի սկսէ այժմ վերաշինութեան օրգանական աշխատանքը: Բայց արգէն յոռետեսութեան շեշտեր են հնչում համաշխարհային մամուլի մէջ, արգէն իսկ ծայր է տալիս դժգոհութիւնը «մանր» ազգերի, մասնաւորապէս հայերի շրջանում: Զեղծումներ՝ ընտրութիւնների ընթացքում, զեղծումներ՝ պարլամենտի հէնց առաջին նիստերի միջոցին... Պատգամաւորական ժողովի կազմը չի ներշնչում անհրաժեշտ վստահութիւնը, նրա ճշնշող մեծամասնութիւնը, որ և իրօք պիտի վարէ այսուհետեւ ահագին երկրի ճակատագիրը: Չատ քիչ է պարունակում իր մէջ անհատներ, որոնք այդ երկրի պահանջների և իրենց քաղաքացիական պարտաւորութիւնների գիտակցութիւնն ունենան. նրանք ներկայացնում են հոծ ու գրեթէ միապաղաղ մի զանգւած, որ դիւրութեամբ կարող է տարւել երամական բնագոյններով, խաղալիկ դառնալ շատ թէ քիչ «կրթւած» դեմագոգների ձեռքերում... Նշանները երևում են արգէն: Պատգամաւորական ժողովի մէջ ընդունւում են հռչակաւոր խուլիգանապետներ, ջարդի ու աւերի կազմակերպողներ հայաստանում և հայ անդամների բողոքները այդ առիթով մնում են իբրեւ անպատի մէջ բառաւոր ձայներ: Հայի վկայութիւնը, ըստ աւանդութեան, մնում է գեռ անընդունելի, մի *quantite negligible*, — նոյնիսկ այնտեղ, պարլամենտում «ջախջախիչ մեծամասնութիւնը» հակադրում է միշտ իր խրոխտ ու վճռական *veto*-ն...

Կառաջանա՞ն արդեօք պարլամենտական այդ ստւար մեծամասնութեան մէջ տարբեր շերտաւորումներ—այդ ցոյց կը տայ թերեւս մօտիկ ապագան. առ այժմ օսմանեան պարլամենտին տոն տուողը նոյն «Միութիւն» ու Առաջագիմութիւն՝ կուսակցութիւնն է, որ հապճեպով ձեւակերպել է իր քաղաքական դաւանանքի մի քանի ընդհանուր դրութիւնները, բայց որ տակաւին չի ներկայացրել որոշ, յստակ, մշակւած ծրագիր ու աշխարհա-

հայեացք: Ծրագիրները գիտակցականութեան չափանիշ են. երբ նրանք չը կան կամ թէ կան միայն ընդհանուր, աղօտ ու շաբլոն ձևով — ասել է՝ չը կայ կամ խիստ թույլ է գիտակցութիւնը մի յայտնի մարմնի շարքերում: Մի տեսակ հօրգային, մեքենայական համերաշխութիւն է, որ տիրում է առ այժմ ԱՏՄէդ Բիզնեսի անունով երգող անկերպարան զանգաճի մէջ: Այդ երամական համերաշխութիւնը արտայայտեց արդէն թէ պարլամենտի առաջին նիստերում և թէ սուլթանական պալատում խիստ անցանկալի ձևերով...

Այդպիսի բնորոշ գծերով է ներկայանում մեզ Տաճկաստանի ամենահեղինակաւոր մարմինը իր մեծ, կնճռոտ, պատասխանատու գործի սկզբում:

Վատ սկսեց... Սակայն յուսահատ բացականչութիւններ արձակելու տեղիք չը կայ. զինեմք դարձեալ համբերութեամբ և աշխատենք լաւատես լինել: Այդ բոլորը անակնկալ չէր մեզ համար, այլ միանգամայն հասկանալի ու անխուսափելի իրողութիւնների շարք, տրամաբանական մի տեսակ ֆատալ անհրաժեշտութիւն, խոպան անապատ մի միջավայրում, ուր ճշմարիտ կուտուրայի ու գաղափարականութեան սերմերը դարերից ի վեր ընկել են միշտ ապառաժի վրայ, ուր կրօնը եղել է միշտ գրեթէ միակ ու գերագոյն ղեկավարը մարդկանց մտաւոր ու բարոյական համայնակեցնողի, ուր մինչև օրս, կարելի է ասել, չը կայ տակաւին մ'աւելորականութիւն բառիս իսկական նշանակութեամբ, — մտաւորականութիւն, իբրև դասակարգ, իբրև հաւաքական վարիչ, առաջնորդ ժողովրդական զանգաճների...

Ոչ, անտարակոյս. Յեղափոխութիւնը չէր կարող մոգական գաւազանի մի հարւածով վերածել արձիճը ոսկու, յեղաշրջել մի զարհուրելի, բազմադարեայ հոգեբանութիւն, քաղաքակրթութեան ու ազատութեան գիրկը նետել նահապետական, խաւարակուռ մի գոյութիւն... Մարդատեցութեան, ազգային հակամարտութեան պղտոր հոսանքը ևս դեռ կը շարունակւի, իներցիայի (inertie) տիեզերական լօրէնքով և օսմանան պարլամենտի մէջ դեռ երկար կ'եռան խուժողոժ բնազդներն ու կրքերը, ինչպէս որ Հայաստանում ու Մակեդոնիայում դեռ գուցէ երկար կը շարունակւի — աստիճանաբար մեղմանալով — թալանի ու սպանութեան համաճարակը... 2ը զարմացնենք, ուրեմն, աշխարհը մեր միամիտ, կրաւորական ողբերով, հառաչանքներով, այլ ապաւինենք մեր ուժերին և առաջ գնանք, կազմակերպւած ու վճռական՝ միշտ իբրև կողմ մեր սեփական ճակատագրի, միշտ քննադատելով ու պայքարելով:

Սկսում է օրէնսդրական աշխատանքը և թիւրքիայի բոլոր ազատախոհ հատւածները արթուն կերպով պիտի հսկեն, որ սահմանադրութեան ազդարարած սկզբունքները դառնան կենդանի իրականութիւն: Երկրի շահը հրամայականօրէն պահանջում է, որ պարլամենտ ու մի-

նիստրութիւն, ըստ կարելոյն կարճ կապեն ու խաղաղութեամբ վերջացնեն արտաքին քաղաքականութեան առկա մնացած կնճիռները, որպէս զի կենտրոնացնեն իրենց բովանդակ ճիգը և պետութեան համեստ ֆինանսները ներքին անհրաժեշտ բարենորոգումների վրայ: Թիւրք նացիօնալիստներից ոմանք կարող են ներկայ տագնապալի վայրկեաններում ուղման աղաղակել և յաղթականօրէն նիզակներ ձօճել Բուլղարիայի, Յունաստանի դէմ — դա բնաւ չի ունենայ որևէ առնչութիւն երկրի իրական շահերի հետ, որոնք թելադրում են՝ միանգամ ընդմիշտ հրաժեշտ տալ վաղուց կորուսած սեփականութիւններին և զբաղւել՝ մ'ն ա ց ա ծ ը ծ աղկեցնելով ու ամրացնելով:

Ազգային ներկայացուցչութեան առաջին, կարգինայ մտահոգութիւնը պիտի լինի՝ հաստատել ճշմարիտ ժողովրդական գերիշխանութիւն: Դրա համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ սահմանել մի արդար ու բանաւոր ընտրողական աշխարհագրութիւն և ընտրողական մի սիստէմ, որպէսզի պարլամենտը լինի իրօք համաժողովրդական ներկայացուցչութիւն: Մինիստրական պատասխանատուութիւնը պարլամենտի առջև, իբրև ժողովրդի գերիշխանութեան ամենաէական ստորոգելի՝ պէտք է հաստատուի ոչ միայն թղթի վրայ, այլ և ամենօրեայ իրականութեան մէջ. յեղափոխական ողջմտութիւնը պահանջում էր ներկայ վայրկեանում կառավարութեան գլուխ կանգնեցնել նոր, աւելի թարմ ու ժամանակակից անհատներ և հեռու պահել իշխանութեան ղեկից այն բոլոր զառամեալ կուրտիզաններին, որոնք, որքան էլ համեմատաբար լինին մաքուր ու անկաշառ՝ այնուամենայնիւ որոշ չափով պահպանում են իրենց վրայ հին, նզովեալ ընթացիկ դրոշմը և չեն կարող համապատասխանել նորագոյն առաջադիմութեան պահանջներին: Տարաբախտաբար, այդ կողմից օսմանան պարլամենտի մեծամասնութիւնը պահանջկոտ չ'եղաւ և քեմալի փաշայի մինիստրութիւնը դժւար թէ փայլուն գրաւական լինի վաղան բարգ, դժւարին ու պատասխանատու խնդիրների բարեյաջող լուծման համար:

Վաղան գործը հսկայական է իր ծաւալով ու կշիռով: Բաւական է յիշել, որ հանրային գոյութեան բոլոր ֆունկցիաները — վարչական սիստէմ, դատաստանական սիստէմ, զինւորական, ֆինանսական, կրթական սիստէմներ և այլն — պիտի ենթարկւին հիմնական վերիվայրումի՝ նոր, սահմանադրական օրէնքի խորիմիտ վրայ: Այդ մեծ յեղաշրջումը ի կատար ածելու համար՝ անհրաժեշտ են և մեծ միջոցներ, — ֆինանսական մի պատկառելի ոյժ... Իսկ երկիրը — հիւժւած, ուժասպառ ու սովամահ... Նոր պետական իմաստութիւնը, այնուամենայնիւ, կարող է ելք գտնել այդ կախարդական ջրբաժից, նա կարող է բարձրացնել երկրի թշուառ, քայքայւած ֆինանսները, առանց դիմելու նախկին ըէ-

ժիւի սիրած միջոցներին, առանց ծանրանալու ժողովուրդների վրայ նորանոր հարկերով: Շատ են արդէն ծծել նրանց կենսական հիւթը, այժմ պէտք է հատուցանել... Հարկային ամբողջ սխտէմը պէտք է բարեփոխել այնպէս՝ որ հարկատուն ազատ մնայ, վերջապէս, անհամար տգործներին, որպէսզի նա գիտնայ հաստատապէս, որ իր տուրքը իրօք պիտի մտնէ պետական գանձարանը: Երկրի ֆինանսները ծաղկեցնելու միակ միջոցն է՝ ուժ տալ նրա արտադրողական կարողութիւններին, զարգացնել հաղորդակցութիւնն ու առևտուրը, ստեղծել բոլոր նպաստաւոր պայմանները՝ նորագոյն արդիւնաբերութեան ազատ, անկաշկանդ պատաստման համար: Այդտեղ, մանաւանդ գործունէութեան այդ ասպարէզում, անհրաժեշտ է մեծ, անսովոր ճիգ: Եւ այդ ճիւղի մէջ պէտք է դարձնել ամենից առաջ իրագործել բեղուն, շինարար աշխատանքի ամենատարրական պայմանը, այն՝ որ համիդեան բէժիմը երբեք չը կարողացաւ իրագործել—հանրային ապահովութիւնը: Դարձեալ, ուրեմն, գալիս ենք մեր ելակէտին—վարչական յեղաշրջման ծանր հարցին:

Քաղաքական - վարչական մեխանիզմի յեղաշրջումը առ այժմ այն առանցքն է, որի շուրջը պտտւում են բոլոր ուրիշ խնդիրները: Նրանից սերտ կախումն ունի ապագային հարցը, ցեղական յարաբերութիւնների մեծ կնճիռը: Ի՞նչ սոսկալի հողմեր են շարժւում այդ զարհուրելի հրաբխի մէջ... Ի՞նչ ահեղ անակնկալներ է պատրաստում նա երկրի նօրմալ, բնականոն զարգացման ճանապարհին... Ո՞վ կարող է գուշակել: Պարզ է սակայն, որ հողմերը անխուսափելի են, նրանք արդէն իսկ ծանուցւում են... Պատգամաւորական ժողովի մէջ մեծամասնութիւն կազմող թիւրքերի կողքին նստած են յոյներ, քրդեր, հայեր, արաբներ, ալբաններ, սլաւներ, որոնք այնպէս խէթ են նայում իրարու վրայ և բոլորն էլ՝ թւով գերակշռող մեծամասնութեան վրայ: Եթէ չը լինէր մեր սեփական փորձը, արեւմտեան ազգերի փորձերը բաւականաչափ հրահանգիչ էին արդէն: Իսկ մեր օսմանեան միջավայրը գեո որքա՞ն յետ է մնացած արեւմուտքից...

Տաճկաստանը բնաւ, զժբախտաբար, չի ներկայացնում, նորագոյն տիպի ազգային պետութիւն (Nationalstaat). նա չի մօտենում ոչ Աւստրիային, ոչ իսկ Ռուսաստանին: Երկու վերջին պետութիւնների մէջ չը նայած այլ և այլ տարրերի մրցման ու հակամարտութեան, կայ, այնուամենայնիւ այդ ալլազան տարրերի միջև կուլտուրական, քաղաքակրթական որոշ ազգականութիւն, նմանութիւն: Օսմանեան կայսրութիւնը տարբեր ցեղերի մի հաւաքոյթ է, մի կոնգլոմերատ, նման մօտաւորապէս հին Հռոմին. նրա առանձին հատուածները չեն շաղկապւում բնական կապերով, կուլ-

տուրական ազգակցութիւնը բացակայում է, չաղախը չը կայ...

Այդ շաղախն է, որ պէտք է ստեղծել իսկ նա կըստեղծւի միայն և միայն ժամանակակից իրաւական դի հաստատումով, որի ընդարձակ, ռամկավարական շրջանակներում բոլոր ազգերը, հասարակ իրենց իրաւունքներով և հաւասար պարտաւորութիւններով, աստիճանաբար կը տոգորւին համերաշխութեան մեծ դաւանանքով և ի վերջոյ կը ձուլւին ի մի ընդհանուր, քաղաքակիրթ հասարակութիւն:

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ա

Ա Ջ Գ Ո Վ Ի Ն Ք Ի Գ Ը

Սահմանադրական գոռ ու խելայեղ ցոյցերուն, զոր Բիւզանդիոնը երբեք տեսած չլլայ, գաւառներէն հայ ժողովրդի սովորած լինելու սև լուրն է որ կը հասնի իբր խօլ արձագանք: «Հաց, հաց» կ'աղաղակեն ամեն կողմէ: Ազատութեան արեւը չտաքցնէր նօթի և սուաղ մարմինները, որոնք կը դողդոջին ձիւնի և բուքի խառնանքներուն տակ:

Վտանգը մեծ է հայ ժողովրդին համար, բնական պատահասը — մարդկային անագորոյն պատուհասներէ յետոյ — սովը, Եգիպտոսի սատակիչ հրեշտակին պէս, կըսպառնայ անձիւնը հայ ժողովուրդը... արիւնոտ դրոները ափ առնելով: Ամբողջ ժողովուրդ մը, աշխատասէր և առոյգ, արիւնի ու քաղաքական ահուգողի տակ ջղային այլասեռումի արատները կրելէ յետոյ, սովի, սրածութեան կ'ենթարկւի և կ'անդամալուծւի: Հարւած հարւածի վրայ, խաղաղ ու երջանիկ սերունդներ հարկաւոր են որ մոռցնել տան մեզի արհաւիրքի սարոռութեան, որ բարբարոսութիւնը մեր երակներուն ու մկաններուն մէջ քանդակեց:

Սովը բնական չէ Թիւրքիոյ մէջ և ոչ ալ համատարած արշաւանքներ կ'ընէ: Արեւստական ու բունի է ան, ծնունդ այն բէժիմին, որ ունեցաւ գիւային հերոսներու իր լէգէօնը, որ երբեք չէին ծծած «բարութեան կաթը» — the milk of kindness, — անոնք անգթօրէն,

„Vier poturi în simăur վաղւաճ մահր սերմանցիկ“:

Սովը գետի պէս կը զիկզկէ, կը փնտռէ մասնաւորապէս ուր հայութիւն կայ: Հին բէժիմը ճամբան գծած էր արդէն «Մահւան իշխանին»։ պատմութեան ցանկէն հայ ցեղը բնաջինջ ընելու դժոխային յղացումով մը:

Անցաւ այդ բէժիմը, այդ բայց իր բարոյական ու նիւթական աւերները կը մնան, որոնց վրայ ապրող մեռելներ կը թափառին անմարդկային բրբիջներու տարափին տակ: Նոր բէժիմը եկաւ, հայուն ճակատագիրը անփոփոխ մնաց. օդին մէջ մեծ շոխոյով գեղեցիկ բառեր, ֆրազներ կը թաւալին, խրախճանքներ կը սարքւին երբ անդին գազան անթուութիւնը առասպելական հրէշին պէս կը ճանկաւտէ ասարաբախտ կուրծքերը, երբ մահը կը շարունակէ իր սիրած հունձքը: Բինկեանը, որ ծնաւ

Բաբկէն Սիւնին, քառասուն մանուկներու «սև հողերը» կուեննար... Օգը կը թնդայ ուրախութեան ու... տա-
վուլի ձայներով... կարծես խեղդելու համար վերջին
հոգիները հոգեւորներուն, ինչպէս Բաաղի հրաշէկ գրկին
մէջ զոհերու ճիշդ...

Կառավարութիւնը հազիւ կը սիրէ հետաքրքրելի
սովի մասին, կը ցնցւի երբեմն օրհասական ճիշդերէն.
ան մեր ճակատագրին ձգած է... ապակեդրոնացումի
սխառնով: Այն ապշեցնող հերքումները, հապա՛, զոր
թիւրք մամուլը կը հրամցնէր ժողովրդին, ամենուրեք
հայկական «չափազանցութիւններ» տեսնելով և կլլե-
ցնելով այնպիսի լուրեր, որ կասկածելի և եղբունային
աղբիւրներէ կը բղխէին բաւական է որ զոհերը հայերն
են, «նպատակը» միջոցը կ'արդարացնէ: Կառավարու-
թիւնը հազիւհազ կը շարժի և ակամայ իր շտեմարան-
ները կը բանայ, որոնք ճակատագրի եօթը կնիքովը
կնքած են. և ասորինքով փոստեցոց ցորենը ու չբաշխեց
անթի ժողովրդին: Երբ կառավարութիւնն է որ նորէն՝
սովահար ժողովրդին տրւած նպաստի դրամը կը խլէ
տուրքի փոխարէն, — ինչպէս համիդեան ընթերցումը
կը յափշտակէին եւրոպացի բարերարներու հայթայթած
լծկանները և գործիքները — շատ տեսնելով անոնց պատառ
մը չոր հացը: Գաւառներէն մեզի եկած նամակները ամենքն
այ նոյնը կը վկայեն: Բոլոր ոճրապետները, որոնց ամ-
բարները ցորենէ կը պատուտին, և որոնք շագալի պէս
դիակներ կողպտելով հարստացած են, անկարելի կը
մնան ահաւոր և շանթահարող թշուառութեան առջև...
ամեն տեղ վայրագ տմարդութիւնը կը տիրէ: — Եղբայ-
րութիւն... երբէն ի վեր:

Խեղճ հայ ժողովուրդ, բու երգիքիդ տակ բազմած
չարագործները, բու քրտինքիդ եղումները վայելողները,
կը շնարբենան ր ա յ ա յ ի հոգեւորքիդ ողբերգութիւնը
ըմբռնելով, դաժան ծիծաղով կը պատեն քեզ, երբ
դուն հողը կը կրծես... հողին դառնալու համար: Եր-
բեմնի բու շէն գիւղերուդ վրայէն, ևս առատութիւնը
կ'արգասաւորէիր, հովեր միայն կ'ունան և... մարդկային
շագալներ: Դուն զոհն ես Արեւելի յաւիտենական բռն-
նակալութեան, որ մարդկային գազանութիւնը աստու-
ծացուց. և գուցէ դատապարտւած ես դեռ զոհելու
յանուն «հիքմէթը հիւքիւմէթ»-ին, այլապէս յանուն
սահմանադրական ազատութեան, ինչպէս ենթադրել
կուտան «մեծ խորհողները», «պատգամները» նոր ըն-
թերցում, որոնք մարդկութեան հինցած էջերը կը բերեն
ու ցեղային նախապաշարունակներու, տիրողի ու գերա-
կշուութեան անփառունակ անիմաստութիւնները կամ
իմաստակութիւնները կը շեփորեն: Զահիտ պէ՛յ «Ազ-
րայէլը» կը հանդիսանայ այդ ցաւագար մտայնութեան,
կարծելով որ իր գրիչը «Արկայի նիզակն» է, որուն առջև
ազգերը գինթափ պիտի ըլլան իրենց դարաւոր էու-
թենէն: Այդ մտայնութիւնը այնքան գարշելի է, որքան
Երլըզլի տեսիլը...

Գաւառի հայութիւնը մեծ ճգնաժամ մը կ'անցնէ.
մահաւան արահատներէն կը քալէ ան: Առիչգոյէ օտար
կարեկցութեան, ազգն է որ պիտի վեր պրկւի խրոխտ
ու առնական ժեստով և փրկէ սովի ճիրաններէն իր
եղբայրակիցները: Սիկիլիոյ սարսափելի աղէտին, Իտա-
լիոյ ժողովուրդը ազգային միահամուռ խոյանք մ'ունեն-
ցաւ. այդ սրտաշարժ թուիչը չէ որ կը պակսի մեզի պէս

ժողովրդի մը համար, որ դարերէ ի վեր կապրի հա-
մայնական ոգով և հաստատութիւններով և հայ անունին
տակ միաձուլած է իր դժբախտութիւնը ու երազները:
Ուր որ հայութիւն կայ պէտք է պատերազմ յայտա-
րարէ սովին դէմ, — հին ընթերցումն սև կտակը: Ամերի-
կահայերը, այդ կտրիճ և պատական տարագիրները,
իրենց խնայողութիւններով ցարդ կրցան վառ պահել
հայրենիքին մէջ այնքան մարած օձախներ. այս սևօրին
նորէն անոնք են որ զոհաբերութեան ու կարեկցու-
թեան լաւագոյն օրինակը կ'ընծայեն: Մեր ժողովուրդը
մէկէ աւելի յուզիչ օրինակներ աւաւ ինքնաբեր ու
զգայուն զոհողութիւններու, որ պատաւներ էին մեր
գիտակցութեան. այրի լուսաներ շատ ինկան ի նպաստ
Զէյթունի և Հայաստանի սովեալներուն:

Հայութեան մէջ ժողովրդական ազնուութիւնը միշտ
գերակշիռ եղած է, անոր համար որ մեր ազգային
կեանքին մէջ ժողովրդի վեհապետութիւնը աւելի
շեշտւած և բնագոյն եղած է: Եթէ կարելի է մեղադրել
մէկ բան, այն է որ մեր ժողովուրդը իր պարտակա-
նութեան լիովին կատարումին հետ, չունի ազգային
շահերուն վրայ հսկելու փութկոտ առաքինութիւնը,
ուրկէ, բնականաբար, կ'օգտին խաչագող ազգայինները:

Այդ պարտքը, հասուն գիտակցութիւնը կ'իյնայ Ազ-
գային ժողովին, որ դժբախտաբար մեր մէջ գեղեցիկ,
այլ ամուլ ձևականութիւն մը եղած է, բան դրական
ու հեղինակաւոր հաստատութիւն մը, այնպէս որ այդ ժո-
ղովին գոյութիւնը կամ չգոյութիւնը, մեր կեանքին և
բարեբուն մէջ զգալի ցնցում առաջ չի բերեր: Խօսքի
աղօրիք մըն է, որ եթէ այլևս աղացած ըլլաւ, մէկ
տասերորդով հայ ազգը սովէ կարող էր ազատել:

Այսօր իսկ այդ ժողովը, ուր այլունակ և յարաշարժ
տարրեր կը քովքովին, չգրականներ մեր ակնկալու-
թիւնը: Մետաղութիւններու, անպարկեշտութիւններու
աղբակոյտ մը կայ մեր առջև, որուն վրայ երբեմն «սե-
րօքեական» Օրմանեան նստած, իր նոր Յօք երանելի,
սատանային ոսկեղէն ու հեշտալուր փորձութիւնները
կ'ակնկալէր... ծիծաղելով: Մօտիկ անցեալ մը կայ, զոր
պէտք է մտքադործել. շատեր, ի հարկէ խղճի անդոր-
րութիւնով ու առանց ամօթկարմրութեան պիտի չհա-
մարձակին յուզել հին հարցեր և պաշտպանել պար-
կեշտ ուղղութիւն մը:

Բայց որովհետեւ գոյութեան խնդիրը ամեն բանէ
առաջ է, Ազգային ժողովը, ազգին հետ համերաշխ, օգ-
նութեան փութալու է անսնունդ թշուառներուն: Այսպիսի
պարագաներու մէջ շատ չեն խօսիր, այլ կը գործեն.
«նախ ուտել յետոյ փիլիսոփայել»: Սովը մեծագոյն
պատուհանն է ունէ ժողովուրդի համար. հրեհ համ
երկրաշարժ չէ, ուրկէ փախչիս ազատիս. ան կառնած է
մարմնիդ և նոյնացած անոր հետ կը կրծէ զայն: Ի զուր
չէ որ Գերմանիոյ «խելացի» կայսրը խորհուրդ կուտար
չէ որ «տնտեսապէս քայքայել հայերը», լուռ և
խուլ ոճիւրը, որ քաղաքական նշանակութիւն չէր ունե-
նար, և որուն մեղքը... բնութեան վզին կը պլլէր միայն:

Երկու կերպ չկայ անթիին հաց և մերկին հագուստ
տալու համար. համբերութիւնը ուրիշ պարագայի մէջ
առաքինութիւն մ'է թերևս, բայց անթութեան պա-
հուն ոճիւր: Չսպասենք որ ձիւնը յաւիտենական և երկ-
նային պատանքը ըլլայ այդ անժառանգներուն, որոնք,

յանուն հայ ժողովրդին, դաժնիքն էն զարհուրելի հարւածները կրեցին տարիներով ու գիմացան և լօշտակի պէս խրաժ մնացին մայրենի հողին: Գտնել մանաւանդ մարդիկ, որ նպաստի բաշխումներուն պահուն... «տգէտ» ըլլան թշուառութիւնները շահագործելու շնական արհեստին մէջ. մասնագիտութիւն մը, որ իր երկնային գագաթնակէտին հասաւ «աստուածաբան» Օրմանեանի պատրիարքութեան օրով: Իզմիրլեան պատրիարք քաղաքացիական առաքինութեան օրինակը ինք տուաւ, իր ամսականին մեծագոյն բաժինը յատկացնելով յուսահատ ժողովրդի ստիպողական պահանջին: Հայկական դժբախտ ու ցաւոտ իրականութեան մէջ, հայ զաւակներուն անօթի գիականներուն հանդէպ, թերեւ ժողովրդական պատրիարքը ուզեց յիշեցնել հայ պճնասէր հոգևորականութեան—որ իր «գանձերը» կը գիզէ երկրիս վրայ— իր սրբազան պարտականութիւնը և բարութեան երկրայնութիւնը:

Պահանջել որ կառավարութիւնը իր խոստումները կատարէ,—թէ և հինէն ի վեր Թիւրքիան համբաւաւոր եղած է իր շուրջ «խոստումներով», զոր երբեք չէ կատարած և միշտ կը սիրէ խօսքով «փիլաւ» եփել — բանալ ամբարներու բերանը, յատկացնել սերմցուի խոստացւած գումարը, հողագործ ժողովրդին անմշակ ու սարսափահար դաշտերը խնդացնելու համար, ետ դարձնել տալ կողոպուտները և կալածները. որովհետեւ, առանց հողի, անոնք վաղը նորէն դատապարտւած են անօթի մնալու և մուրալու: Եւ մանաւանդ քաղաքացիական բացարձակ ապահովութիւնը երաշխաւորել անոնց,—ոչ այն երաշխաւորութիւնը, զոր Թիւրքիա կը խոստանայ Պերինի 61-րդ չարաբաստիկ յօդաւածով:

Յանուն բարձրագոյն արդարութեան և մարդասիրութեան պէտք է ծախել իզգէթներու ու Մէլհամէներու և բոլոր եղեռնագործներուն կալածները, «արեան գին» են անոնք, և յատկացնել թշուառութեան զոհներուն անխտիր: Ժամանակն է որ «նիհար եզերը ուտեն պարարտ եզերը»... ինչպէս «մէպուս» էֆէնտինները խրախճանեցին փատիշահին սարդանաբալեան ճաշը, ուր աներեկոյթ ձեռք մը կը պակսէր միայն...

Օսմանեան ազատագրական շարժումը գեղեցիկ օրինակներ տուաւ. «անարիւն յեղափոխութիւնով» նոր դարագլուխ մը բանալով ազգերու պատմութեան մէջ. այդ իր քաղաքական բախտաւորութիւնն էր. բայց իր արդարագատութիւնը թոյլ էր. րէժիմին անունը փոխեցաւ, իրերը իրենց նախկին վիճակին *statu quo*-ին մէջ կը մնան: Օսմ. Եղափոխութեան հասարակական ու ժողովրդասիրական ոգին խորութիւն չունի, ոչ ալ լայնութիւն: Այդպիսի մեծ յեղաշրջում մը մարդկայնական հզօր ահօս հերկելու էր կեանքի ընթացքին վրայ, և փոթորկելու տիեզերական մեծ սկզբունքներ. սակայն ուրիշ, աւելի փցուն և ճշմամբ մտահոգութիւններ կը թշնամանեն նսեմացնել մեր աչքերէն ինչ որ կը կը բովանդակէ Եղափոխութիւն բառը իր էութեանը մէջ: Խլել պաշտօնական կամ անպաշտօն չարագործներու ժողովրդէն յափշտակած ինչքերը, լիովին վերագարձնել զանոնք իրենց տէրերուն՝ որոնցմէ շատեր արդէն դժբախտացած կամ խորհրդաւոր կերպով սպաննւած են, կամ ծախել սովեալներու օգտին, արդարապէս անհրաժեշտ էն գեղեցիկ և օրինակելի էջը:

պիտի կազմէր օսմ. յեղափոխութեան պատմութեան մէջ և բարոյականի կրթիչ դաս մը պիտի ըլլար ապագայ սերունդներուն, որ ճակատագիրներ պիտի վարեն:

Քրանսական Եղափոխութիւնը ընդհանուր իդէալ մ'ունէր, ան մեծ առաքինութիւններու և հոյակապ ժեստերու ու սկզբունքներու սերմերը նետեց աշխարհի չորս հովերուն և խաւարի դարերուն վրայ. անոնց տրիբունները տիեզերքի անունով կը խօսէին, ան դոգաւորեց բոլոր բռնաւորները և սարսեց գահերը: Ատոր համար էր որ ըսեցաւ թէ «ազգերը երկու հայրենիք ունին, իրենցը և Քրանսան»⁴: 1789-ի իդէալը փայտերով հալածեց՝ միապետութեան բանականները: Թրքական յեղափոխութիւնը իր տարօրինակ պատգամները ունի, անոնք «իրապաշտ» ըլլալ կ'ուզեն, առանց թուիչի և իրենց «այլամերժ» մտածելակերպը մարդկային կատակերգութեան երեւոյթը կ'առնէ: Ընդհանուր իդէալներ չեն որ կը մուսայեն անոնց երեւակայութիւնը և ոչ ալ լայն նպատակներ են որ կը յափշտակեն զիրենք: Անոնց քնարը չ'արթնցնէր լուռ մուսաները և չունին ցանկալի համերաշխութեան լարերը...

Օսմանեան յեղափոխութիւնը առանց մեծ ներշնչումի, առանց ծաւալող հորիզոններու, անփորձ ու ազգայնամոլ գրիչներու տակ կարող է կորսնցնել իր սկզբնական հմայքին ուժը և մթարիլ:

Քրանսական յեղափոխութիւնը դարձեալ կը մնայ համաշխարհային աղբիւրը, իր «անմահ սկզբունքներով», իր տիեզերականութիւնով, ուրկէ բոլոր ազգերը կարող են ըմպել կենդանարար հիւթը և մարդկային էութեան մեծութեան սարսուռը ու գինովութիւնը ունենալ:

Թիւրքիան տուաւ մեզի, ճիշտ է, «անարիւն յեղափոխութիւնը, բայց կսպառնայ տալ նաև... անարիւն իդէալը»:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

ԱՐԵԱՆ Ի ԵՒԻՄԸ

Վրէժխնդրութեան ծարաւը յագուրդ չունի մեր գաղանատիպ բիւրօկրատներին աշխարհում... Նորէն ու նորէն կախաղաններ, սպանդանոցներ, քաղաքական յանցաւորների անվերջ անողորմ բնաջնջում: Անցեալ տարի 1300 մահապաշտներ են արձակւած և 700-ը իրագործւած: 700 երիտասարդներ թարմ, կենսալի, գաղափարական—700 յոյսեր դժբախտ, նահատակ Ռուսաստանի... Ահա նոր տարուն թեւակոխելիս՝ մի նոր սպանդանոց, արեան մի նոր հսկայական բաղանիք—Եկատերինսուլաում: 1905-ի ըմբոստացման հերոսներն են, որ տասնեակներով նետուում են ցարական կարմրազգեստ բորենիների առջև: Եւ նրանք լակում են մարդկային արիւնը անյագ, անվերջ... Ամբողջ լուսաւոր աշխարհն է բողբոջում այդ գաղանացած թշուառականների դէմ—ոչինչ: Ռուսաստանի ծերունազարդ առաքեալն է ցաւի ու զարհուրանքի ճիւղեր արձակում— ոչինչ... Պաղ, անասնական վրէժխնդրութիւնը իր գործն է տեսա

նում, ոտնահարելով մարդկային ամենասուբբ իրաւունքները, արհամարհելով տիեզերական խղճի յուսահատ աղաղակները...

Եւ կայ, սակայն, այդ նշովեալ աշխարհի մէջ սահմանադրութիւն, պարլամենտ, կայ միւսիստր-նախագահ, որի զազիր շրթունքներից լսում են յաճախ արգարութեան ու մարդկային իրաւունքների ջատագովումներ... Կայ, այո, մի նողկալի մարդ, երբեմն հռչակած իբրեւ ազատամիտ, սահմանադրական, բայց որ ձգտում է գերազանցել պատմութեան բոլոր բռնաւորներին, ձգտում է հիմնել Ռուսաստանում մի այնպիսի ընտրւած, որի առջև նսեմանային անցեալի բոլոր բռնակալական արհաւիրքները:

Եկատերինսուլաւի մասսային կոտորածը մի անգամ ևս ցնցեց ծայրէ ծայր ամբողջ կայսրութիւնը. նա ուժեղ արձագանք գտաւ և արեւմտեան մամուլի մէջ. սարսափի ու նշովքի խօսքեր գնացին բոլոր կողմերից՝ Պետերբուրգի վամպիրների հասցէին: Դուժման էլ մի վայրկեան փոթորկեց—այդ չարաշուք հաստատութիւնը, որ դարձել է բիւրօկրատական բոլոր ոճիրների ներագործող ու քաջաւերող: Դուժման էլ փոթորկեց, բայց ինչպէ՞ս... սահմանադրական փոքրամասնութիւնը յանձին Միլիւկովի բողոք յարուցեց ու մնաց մենակ, կղզիացած: Նրա չափաւոր, մեղմ բանաձեւը հանդիպեց «հոկտեմբերեան» սոււար բանակի դիմագրութեան... Անգամ այդպիսի պարզ, մարդասիրական մի խնդրի մէջ Դուժմայի սողուն մեծամասնութիւնը մերժեց առաջ գնալ և գէթ մի քայլով մի թեթեւ ժեստով արգարացնել իր դժբախտ անունը, որ կապւած է 1905-ի հոկտեմբերեան բազմախոստում «մանիֆեստի» հետ... Նա մերժեց ձայն տալ յօգուտ գահաճի ճանկերում գալարւող այն երիտասարդ-հերոսների, որոնք երբ տարի առաջ յեղափոխական համատարած ուրազանի միջոցին իրենց ձեռքն էին առել կատարինեան երկաթուղու գիծը և մղել էին այն մեծ կռիւ, որ սարսափի ու օրհասի մատնեց բռնապետութիւնը, որ խլեց հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը և որի շնորհիւ նոյն «հոկտեմբերեան» մարդատեացների վոհմակը նստած է այսօր երրորդ Դուժմայում, իբրեւ գոռոզ իրաւարար ամբողջ կայսրութեան...

Մի համեստ առաջարկ, մի մեղմ բաղձանք—տեսնել շուտով վախճանը այն վայրենի ու արիւնոտ նախճիրների, որոնք ոչ միայն հնձում են երկրի լաւագոյն ուժերը, այլ և անարգում են Ռուսաստանին յաջա աշխարհի, այլև վտանգում են նրա դիրքը քաղաքակրթւած պետութիւնների շարքում... Այդ բաղձանքն էլ մերժեց: Դուժման էլ, ուրեմն, արիւն է ուզում...

Եկէ՛ք ու յուսացէ՛ք այժմ, թէ այդ զազրելի հաստատութիւնից կեանք պիտի գայ հոգեվարք Ռուսաստանին: Մինչև օրս նա անարժէք էր, տաղտկացուցիչ ու վնասակար, այսուհետև նրա բացասական բնաւորութիւնը դառնում է արդէն աղաղակող: Բաժակը լցեց բոլոր գիտակից, ամենալաւատես դիտողների համար... Ե՛րբ կը լցւի նա Ռուսաստանի մարտիրոսացած ժողովրդի համար...

Ստոլիպինը գուցէ դեռ երկար կը կրէ իր վրայ Մուրավիօւների «կարմիր վնոցը», Ռուսաստանի դահճապետի արիւնազանգ ծիրանին...

Նա «խաղաղացրել է» հայրենիքը, բայց այժմ գրտ-

նում է իր սեւ-հարկաւոր ներշնչողների պէս, որ կայ դեռ մի երկիր, որ չի ճաշակել ստոլիպինեան «խաղաղացման» բարիքները և դա Վոլկասն է... Ո՞վ է ասում, թէ «նովոյէ-Վրեմիա»-ի ու Պուրիշկինների հակահայկական արշաւանքը արդիւնք չի ունենում, — ահաւասիկ նրանից ազգւած՝ նոյնինքն Ստոլիպին և իր կովկասեան սատրապը: Վօրօնցով-Կաշկով վերագրած է Պետերբուրգից բաւականաչափ արդէն «մարզած» որոշ յատուկ հրահանգներով ու ծրագրով: Նա մուտք գործեց իր թագաւորութեան մէջ, ըստ սովորութեան, ձիթենու ձիւղը ձեռքին պարզած և մի քանի օրից յետոյ սկսեց մասսային որսախուճապ հայ երիտասարդութեան դէմ... Մի ամսից ի վեր շարունակ խուզարկում ու բանտն են նետում հայ ինտելիգենցիայի ականաւոր ներկայացուցիչներին, չը խնայելով նոյնիսկ ամենախաղաղ քաղաքացիներին... Կասկած չը կայ, որ «հայկական ապստամբութեան» ուրեւանը նորէն սկսել է յաճախել Ռուսաստանի բռնապետներին և մենք թերեւ հեռու չենք գալիցինեան արհաւիրքների աղետաւոր վերսկսումից: Պատմութիւնը գոյութիւն չունի մեր կողմ, վայրագ չէֆերի համար, որոնք սիրում են յաւիտենապէս դեգերել իրենց ստեղծած արիւնոտ հարւածների ու հակահարւածների կախարդական շրջանի մէջ...

Վօրօնցով-Կաշկով մի ձեռքով զարնում է, միւսով շոյում, փայփայում: Բանտերի դռները նա լայն բաց է անում հայ ինտելիգենցիայի առաջ և միաժամանակ սիրով ու առանձին պատրաստականութեամբ այցելութիւններ է անում այս ու այն հայկական հիմնարկութիւնները, կոմպլեմենտներ է արտասանում և քրօշներ է շաղկում: Նա լաւ գիտէ մեր բուրժուազիայի ու բուրժուական ինտելիգենցիայի թուլութիւնը, լաւ գիտէ և նրանց սիրտը շահելու միջոցները... Նա դեռ հազիւ միայն ոտք էր դրել իր երկրի շէմքում—և լսեց անհրեակայելի ներքողներ մեր նախնային ինտելիգենցիայի խոշորագոյն տուգների կողմից, ներքողներ, ուր նիկօլայ 11-ը հռչակւում էր «պաշտելի միապետ», ուր ինքը փոխարքան հանդիսանում էր իբրեւ «փրկիչներից» գերագոյնը... Լաւ փրկից նա մեզ «կովկասեան վանդէպի» ազգակործան արշաւանքից, 1905—906 թւականներում, լաւ է «փրկում» և այժմ... Սպասեցէք դեռ. նա դեռ ցոյց կը տայ իր թաւշայ բռնուցքի բոլոր կոպտութիւնը: Նա դեռ ցոյց կը տայ, թէ ինքն ինչպէս է ըմբռնում «հայկական կուլտուրան» ու նրա զարգացումը... Բռնապետութիւնը իր էութեամբ իսկ ատող է ճշմարիտ կուլտուրայի ու առաջագիմութեան, հալածող ամեն մի շատ թէ քիչ էական բարեփոխութեան: Լօզունգը մէկ է և ամբողջ ցարական բիւրօկրատիան ֆինլանդիայից մինչև Վարշաւա, մինչև Բուխարա և Արաքսի ափերը՝ մէկ նշանաբան է միայն ընդունել — խեղդել «կրամօլան», հիմքից պոկել ազատ կեանքի ու ազատաւնէ գործունէութեան ամեն մի նշոյլ և շուտ տալ անիւր իսպառ դէպի յետ, դէպի նախկին, հակադիտափոխական իդիլիաները: Տարբերութիւնը այլ և այլ ծայրերի ընտելների միջև՝ անէական է, գրեթէ չ'եղած: Բարօն Նօլդէն շատ լաւ հաստատեց Գուժայի ամբիօնից և փոխարքան էլ շատ լաւ հաստատեց իր զեկուցման մէջ, որ ազատագրական շարժումները կովկասում ևս խեղդւել են նոյնքան անխիղճ ու վայրագ ձեռով, ինչպէս

ամբողջ ժողովուրդը մը թշուառութեան ու տգիտութեան վիճակէն նետելու, չեն կրնար վեր բռնել Շահերու տխուր միահեծան շէնքը: Այդ նիւթական ու բարոյական «վերանէ» ներուն մէջէն ցլուղ ազատութեան ոգիներ են որ կը շարունակեն մղել առասպելական մենամարտը խաւարին դէմ, բռնապետութեան դէմ:

Պարսկաստանը իր պատմական «լինել չլինելու» ուղեգրաձիւր կը կատարէ, և իր ճակատագիրը անստոյգ և մտատանջող րօպէներ կ'անցնէ: Զրեանը անգամ մըն ալ կըսպառնայ դաւաճանել իրանի գոյութեան:

Պարսկաստանը ոչ մէկ երկրի հետ չէ կարելի համեմատել. անկերպարանութիւնն է իր բացարձակ առուժով: Իր մտաւորական ուժերը, որոնց թիւը հետզհետէ կ'աճի, հազիւ կրնան թափանցել այն խոր տգիտութիւնը, որ կոյս անտառի մը պէս հոծ և արհաւիրացի է:

Պարսիկ ժողովուրդը «պէտպախտ» եղած է և երբեք չէ ունեցած բարեխիղճ, անշահախնդիր և սրտցաւ վարիչներ: Աւազակային ներապետութիւն մը եղած է Շահինշահերու կառավարութիւնը. ամեն կառավարիչ ինքզինք ճունկաններուն մէջ դարանակալ վագր մը կարծած է, որսին վրայ խոյանալու համար: Պարսիկ ժողովուրդը չյետագիւմը, միջոց չկայ այլևս, այլ կը խրւի թշուառութեան ու տգիտութեան ճահիճին մէջ, ինչպէս Վիկտոր Զիւկոյի թշուառը:

Մէհմէտ Ալի Շահ, Թէպրիզի մէջ իբր «վելիահատ» երկար տարիներ շալտ և հեղգ կեանք անցընելէ յետոյ, Պարսկաստանի էն պատմական նշանակալից րօպէին գահը կը բարձրանայ, բոլորովին անընդունակ և տգէտ իր ժողովրդի ժամանակի պահանջներուն: Առջի օրէն ցոյց տուաւ ինչ ծաղիկ ըլլալը, և նենգամտութիւնը իրեն քաղաքական վահան ըրաւ:

Մէհմէտ Ալի Շահ, վատթար հակումներու մարդն է, կառավարել՝ կը հասկնայ բամել իր ժողովուրդը անգթօրէն և ցոփ ու «սէրխօ» անառակութիւնների մէջ ուզածին պէս հեշտաթաւալի: Պարսկաստանը 150 միլիօն պարսք ունի, այդ պարսքը, որ երկրին անունով եղած է, մսխած է միայն և միմիայն Շահերու և իր զօլամներու ճամբորդորդութեան և քէյֆին համար. երկիրը փուլ մը խեր չէ տեսած անկէ: Քաճարները պարսիկ ժողովուրդը շլացուցած են ու թողած իրենց համաստեղւած հալաւներով, փէշքէշ խալաթներով, թագով ու ցցունքով. և այդ դժբախտ ժողովուրդը, իր... մեծութեան հմայքը տեսնել կարծած է այդ շողարե գոհարներուն մէջ, որոնցով կը սիրամարգէին և կը սագէին անարժէք և «անարի» վեհապետները իրանի:

Երբ սերունդը սահմանադրութեան շնորհիւ փորձեց սանձ դնել Շահերու կամայականութեան և անհաշիւ ու շալլ վայրափայտումին. այս բանը դիւր չեկաւ Շահերուն ու խաներուն, որոնց համար ժողովուրդը նախիր մըն էր և կթան կով: Շահը, հաւատարիմ աւանդական իր կոչումին, և Ռուսաստանի ուղղակի թելադրութիւնով ու քաջալերութիւնով, ուժեղացեց խորհրդարանը 1908 յունիս 23-ին և չարաչար սպաննեց ազգին ներկայացուցիչներէն բանինքը, թէ և բանի բանի անգամ երգում տուած էր հաւատարմութեան: Սա կը կոչուի սահմանադրութիւն ընդ Մէհմէտ Ալի Շահ:

Անգլո-ռուս համաձայնութիւնը Պարսկաստանի մասին, պարզ կատակերգութիւն մըն է: Շահը Ռուսիոյ

ոլորտին մէջ կը դառնայ և իր բոլոր չարագործութիւններուն մէջ՝ անոր բարոյական ու նիւթական թաքուն աշակցութիւնը կը վայելէ: Ինք չէ որ տէրն է երկրին, այլ Լիախով, Ռուս անկիրթ սպայ մը, որ կը հրամանատարէ Շահին «անմահից գունդը»: Ապա թէ ոչ անհար է որ այդպիսի մէկը, որ ոչ զինուորական ուժ ունի և ոչ ալ խելք, կարող ըլլայ զիմադրել երկու մեծ ազգերու պահանջին: Ռուսիա կը հովանաւորէ զայն ի նպաստ իր երկդիմի քաղաքականութեան, որովհետեւ Ալի Շահն աւելի՛ իրանի թշնամի մէկը չէր կարող փնտռել և գտնել: Անգլիա և Ռուսիա, հակառակ իրենց մեծազորութեան և «մեղք» համեմաշխութեան Պարսկաստանի սահմանադրութիւնը ապահովելու համար, իրարու հետ աչքկապուկ կը խաղան: «Պարսկաստանի խռովութիւնը կրնայ... ունէ պետութեան մը միջամտութիւնը առաջ բերել», կ'ըսէր Անգլիոյ արտ. գործ. նախարարը: Արդեօք դիւանագիտական դաւադրութիւն մը չե՞ն պարուրեր այս խօսքերը:

Շահը, արդէն հակամէտ ամեն խարբաւանքի, անհիթիթ ու աներես «պէլի» ներով կը խաղցնէ Լիախով և Ռուսիա, ըսելով որ իր ժողովուրդը «խալամի օրէնքին արհամարանք» կը համարի սահմանադրութիւնը, հետեւապէս կը մերժէ: Պարսիկ հոգեւորականութիւնը, որ անքան ճկուն է և յեղյեղուկ, յաճախ գործիք կը դառնայ Շահի շիւ ու ազգադաւ ձգտումներուն և գիտէ բռնաբարել Վուրանի պատերազմներուն ոգին ի նպաստ դաւաճան բռնակալութեան:

Մէհմէտ Ալի Շահ գռեհիկ ու անճարակ կերպով կը ցուցադրէ ինքզինք և չկրնար իսկ պարտկել իր բարբարոս հակումները. անգլիական թերթ մը իրաւամբ կ'ըսէր. «Մինչև ե՞րբ Անգլիան պիտի շարունակէ ճանչնալ Պարսկաստանի վեհապետ փոքրիկ բռնակալ մը, որ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ աւազակ և երդմնադրութ մը»:

Այնպիսի րօպէի մը, երբ իր երկրին ազատութիւնը թնդանօթի կը բռնէր, Շահը, պետական հարեւաններու այդ հերոսը, յանգցնութիւն ունեցաւ սուլթանը շնորհաւորել. թիւրք խորհրդարանի բացման առթիւ: Սա արեւելեան բուծ հեգնութիւնն է և կեղծաւորութիւնը, որ ծիծաղելիութեան գիտակցութիւնը չունի:

Երկրին և ազատ իրանի բարեկամներու յոյսը կեդրոնացած է Թէպրիզի վրայ: Ատրպատականի մայրաքաղաքը ապստամբութեան զրօշակը ցարդ յաղթականօրէն բարձր բռնած է Շահի զօրքերը հետզհետէ կուգան և կը ջախջախին անոր պատանէշներուն առջև, հոն ձգելով իրենց յոխորտանքները և յաճախ թնդանօթները:

Յողափոխական բանակը բաւական ուժեղ է, մանաւանդ, շնորհիւ փորձ ուժերու և խորհուրդներու աւելի կազմաւորած և բարեկարգւած, կարող է ընդերկար ետ մղել Շահի վարձկան և շօշօկ պաշտպանութիւնը, որոնք թալանի համար միայն կը կուգին: Սատտար խան շփուելով գիտակից ու զարգացած մտքերու հետ, աւելի կը հասուննայ քաղաքականապէս և մտաւորապէս: Ինքը անգրագէտ, բայց օժտւած բնական խելքով ու ուշիմութիւնով, գիտէ գնահատել ուրիշներուն կարծիքը և նշանակութիւն տալ անոնց: Պարսիկ ժողովրդին աչքին ժողովրդական հերոսի մարմնացումը դարձած է ան, որ կը կուգի բռնակալութեան դէմ և անպարտելի է: Պարզակեաց է, և այդ «խաչաղ» ասպետը, իր իսկ օրի-

նակով, գիտե խրախուսել իր զինուորները, միշտ կռւի առաջին շարքերուն մէջ նետուելով:

Շահին զօրքը՝ թալանի և սպանութիւններու յատկացած հօրտա մըն է: Այդ հաղարաւոր վոհմակն էր որ Մուսթափար հայ գիւղին մէջ տասնեակ հայ ֆէդայիներու բաջագործութեան առջեւն, հարկաւորութիւններ ձգելէ յետոյ, կատուի պէս փախաւ, անպաշտպան ու անզէն գիւղացիներէն իրենց վրէժը առնելու համար:

Այն լուրը, իբր թէ հայ ֆէդայիներ կան Սատտար խանի բանակին մէջ, Շահի և իր յետագէտ արքանեակներուն մէջ գրգռում առաջ բերեց է. և մինչև իսկ սպանալիք եղած է հայերը ջարդելու: Պարսիկ Շահերը և խաները այդպիսի դաշնային խելագարութիւններու ընդունակ են: Անոնց գլխուն մէջ արիւնի գետեր կը կարկաջեն, վագրեր կը ցատկոտեն: Այդ լիտի քաղաքականութիւնը Արեւելքի վեհապետներուն կառավարելու մէկ սխտէմն է, այն է մասնաւոր դէպքերը ընդհանրացնելով սարսափեցնել ամբողջ ժողովուրդ մը: Դժբախտաբար առաջին հանդիպած բախտախնդիրը, որ քիչ իշխանութիւն ձեռք կը ձգէ, իր ուժը կը փորձէ հայերու գլխուն և ամենամանջան պատուակը մահապարտ յղացում մը կը դառնայ անոնց մէջ: Կովկասի մէջ, չնչին դէպք մը, «նովօյէ վրէժիայի» մէջ, ոռուս-ճափօն պատերազմի չափ աղմուկ կը հանէ. և ահա վայրենաբարոյ Սովօրինը պատնէշին վրայէ «ի զէն» կը գոռայ ամբողջ Ռուսաստանին հայերուն դէմ և այդ «մարդակերը», իր եղբունագոյն թերթին մէջ չգաղտնիքս թեան ու զըրպարտութեան տքնաջան և անխոնջ յօգւածներ ուստայնանկել:

Սատտար խան հերոս մըն է, որ կը կռւի իր երկրի ազատութեան համար, ինչպէս այդ եղած է ուրիշ երկիրներու մէջ: Այդպիսի ազատութեան կռիւները միշտ հիացողներու և արկածախնդիրներու մէջ խանդավառութեան յորձանքներ առաջ կը բերէ: Անթիլ են անոնք, ամեն ազգի մէջ, որոնց մէջ արիւնը եփ կուգայ և որ փառք կը սեպէին երթալ կռւիլ արդար դատի մը համար, ինչպէս հին թափառիկ ասպետները, բաւ է որ Ազատութիւն ըլլայ նպատակը: Կարիպալտիի «հաղարեակը» ազգերու խայտաբղէտութիւն մըն էր, ամեն ազգէ կամաւորներ, որոնք անձնւիրութեան հրաշքներ գործեցին, փութացած էին Աւստրիոյ դէմ մարտնչիլ: Յունաստանի կռիւն ատեն Չիբրիանի իրեններով վազեց թիւրքերուն դէմ կռւելու: Պօլսներու հերոսական կռիւն Անգլիա իր դէմ գտաւ՝ ֆրանսացի և այլ անձնւիրներու բանակ մը, որոնց մէջ կային և իռլանտացիներ, թերեւ և անգլիացիներ, որոնք իրենց սուրը կը բերէին Պօլսներու ազատութեան սպաս դնելու: Սա ժողովուրդներու մէջ բարոյական զգացողութեան և մարդկային բնական համերաշխութեան ազնւական մեծ գիծն է, որ մարդուն միայն յատուկ է: Ազատութեան սէրը հայրենիք չունի. ով որ բաջ է և սիրտ ունի, իրեն առջև բաց է աշխարհ: Իրեն հրացան մը հարկաւոր է և գնդակի Եթէ Սատտար խանին հայեր օգնութեան գացած են, ինչպէս ուրիշ ազգեր, նոյն համաշխարհային պատմական երեւոյթին արդիւնքն է. հոս ազգերը ոչինչ ունին պատասխանատու: Անգլիա Իռլանդիայի դէմ չգարձուց իր նաւերը, որովհետեւ անոր զաւակներէն շատերը իր

դէմ կը պատերազմէին: Ի հարկէ Շահերու ու խաներու գանկերը չեն կրնար ըմբռնել մեծութիւնը գաղափարին, և չեն հասկնար որ զէնքի շառաչիւնի և վառօդի հոտի անզուսպ սիրահարներ կան. «Ժէստի» մարդիկն են անոնք որ խորին կարեկցութիւնով մը դէպի ժողովուրդներու անլեզու տառապանքը, կը սուրան հոն, ուր կռիւ կայ բռնակալներուն դէմ, ուր պէտք է կեանքեր ու պատիւներ ազատել անօրէնութեան ճիրաններէն, ինչպէս Շահի զօրքերը վազեն հոն, ուր... ալանթալան կայ: Արհեստագիտիչ է, կը հարցնէին մէկ օր հայ հերոսի մը որ ձերբակալուած էր, — Յեղափոխութիւն, կը պատասխանէ հայ մարտիկը: Անոնք Շահերու կամ Ցարերու բռնաճոյքէն կախում չունին, անոնք այնպէս կը ծնին, ինչպէս... արեգակնափայլ Շահերը, այդ «գիտութեանց ծովերը», Սալթանէները, Տովկէները, Մօլթերը կը ծնին յղիանալու ու անառակելու համար տարաբախտ ժողովուրդներու թշուառութեան փիերուն վրայ:

Քիչ հասկացողութիւն և բարեխղճութիւն հարկաւոր էր որ նոր Շահը հետամուտ և խելամուտ ըլլալով իր երկրի զարհուրելի վիճակին, աւելի պարկեշտ և նպատակայարմար բաղաբականութիւն մը ձեռք առնէր: Բայց բաւական ուշիմ են հասկնալու իրենց ժողովրդին հոգեբանական ու պատմական րօպէն: Մէհմէտ Ալի Շահ, ընդհակառակը, կը նկրտի զայն ցեխին մէջ խրել ջլատել անոր իդէալական ձգտումը և հրել զայն վայրագ ու անհրապոյր մոլեռանդութեան գիրկը — որ է կորուստի անդունդը:

«Ամեն մոլութիւն որ իշխանին հաճելի է, առաքինութիւն մը կը դառնայ», կըսէ պարսիկ առած մը:

Պարսից Շահերը, դժբախտաբար, իրենց գարշելի մոլութիւններու... առաքինութիւնները փէշքէշ ըրած են միայն իրենց հպատակներուն:

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

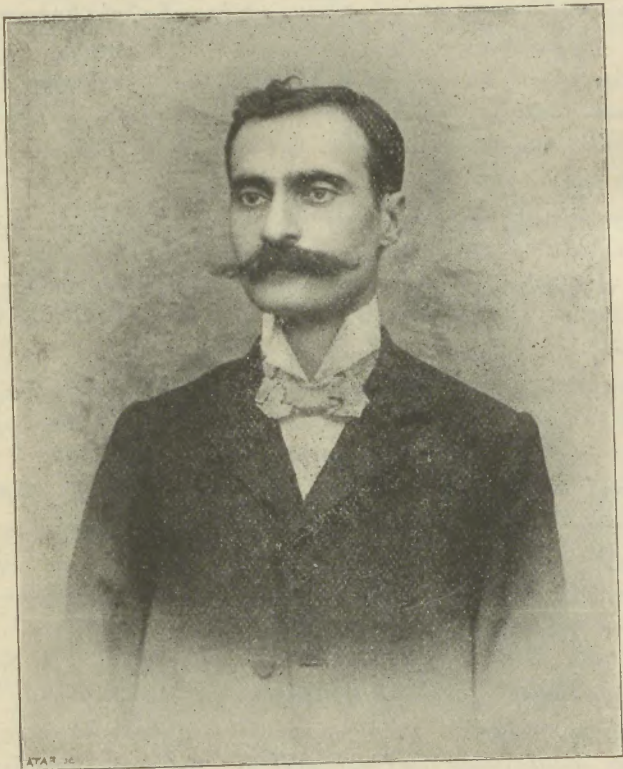
ՅՈՎԱԿԻՍ ԱԶԸԳԿԵՕԶԵԱՆ

Տարի մը առաջ 1907 դեկտ. ամսուն, Աբիայի բանտին մէջ, առկայծ կանթեղի մը պէս կը հանգէր ողբացեալ և չքնաղ ընկեր մը, Յովակիմ Աջըգկէօզեան: Իր անունը կապած է սերտօրէն յեղափոխութեան ճգնաժան նախաբայերուն հետ, երբ անընկճելի և արգասաւոր հաւատքն էր որ կ'առաջնորդէր սրտերը և հոգիները: Աջըգկէօզեան յեղափոխական առաքեալներէն էր, որ նոր շաւիղներ կը բանան ամբոխի հոգեբանութեան մէջ և գիտակցութեան կայծը կը դնեն հոն: Աբիայի խաւար և ախտաւեր բանտերուն մէջ չէր որ վախճան պիտի գտնէր այդպիսի սրտոտ ու աւելնով լի գաղափարական երիտասարդ մը, որ ազատութեան ու արեւու շքեղ ճառագայթներուն յաւիտենական ըղձանքը ունեցաւ:

Աջըգկէօզեան բնիկ իւնիէցի էր (Տրապիզոնի նահանգէն)՝ իր ուսումը աւարտած է Էջմիածնայ գէորգեան ճեմարանին մէջ. ըմբոստ և անհանգիստ բնաւորութեան տէր, կը պատկանէր էջմիածնական այն սե-

րունդին՝ որ Գնունիներ տւաւ: 1885-ին ճեմարանը աւարտելով ինքզինքը նւիրեց նոր սերունդի կրթութեան և բաւական տարիներ Տրապիզոնի, Իւնիէի և Սամսոնի մէջ դասատուի պաշտօն վարեց:

1896-ին, իր կնոջ մահէն յետոյ, իր մէկհատիկ երկամեայ աղջիկը յանձնելով ազգականներու հոգածութեան, նետւեցաւ յեղափոխութեան բուռն կեանքին մէջ և դաշնակցական ընկերներու շարքերում համակրելի տեղ գրաւեց:



ՅՈՎԱԿԻՄ ԱԶԼԳԿԷՕՋԵԱՆ

Նոյն տարեշրջանին, երբ Սամսոնի ուսուցչական պաշտօնը ձգեց, մեկնեցաւ Պաթում և շրջեցաւ Կովկասի կարևոր քաղաքները. քիչ յետոյ Պաթումի ճամբով անցաւ Օդեսա, անկէ քիչնէվ և վառնաւ: Այս վերջինիս մէջ քանի մը ամիս ուսուցչութեան պաշտօն վարելէ յետոյ, անհանգիստ ուղևորը վերադարձաւ նորէն Կովկաս, անկէ Պարսկաստան: Իր ուղևորութեան նպատակակէտը Հայաստանն էր: Շատ չանցած՝ ոտք դրաւ հայրենի որբ երկրին մէջ, իբրեւ ջահակիր ազատութեան գաղափարին: Ընդունակ և եռանդուն, Ազըգկէօգեան յաճախ գիւղացիի, տէրվիշի և մոլեռանդ մահմեդականի ձեռք տակ կը շրջէր տեղեւոր, երբ վանի մէջ, մատնութեան մը վրայ, ձերբակալւելով բերւեցաւ Պոլիս:

Մէկուկէս տարի կեդր. բանտին մէջ մնալէ ետք, մահապաշտ տւին, որ յետոյ փոխեցաւ ցկեանս բերդարգելութեան: Այս վճիռը բաւական յոյս ներշնչեց դժբախտ Յովակիմին, թէ ազատ բերդարգելութիւն մը պիտի ըլլար իր պատիժը, բայց այնպէս չ'եղաւ, զինքը փոխադրեցին Աբխազի բանտը:

Իր բանտարկութեան ամբողջ ժամանակամիջոցին մէջ, եօթուկէս տարի, ջանաց բանտէն ազատուիլ և բերդաքաղաքը մտնել. որու համար ամեն կողմ դիմումներ

ըրաւ, մանաւանդ Օրմանեան պատրիարքին. նոյնիսկ իր որբ աղջիկը աղերսագրեց պատրիարքին, խնդրել կառավարութենէն, որ զինքը հօրը բովը շրկեն, այն յոյսով, որ իր ներկայութիւնը բաւական սփոփանք մը պիտի ըլլար իր դժբախտ և սիրեցեալ հօրը:

Պատրիարքը, ինչպէս միշտ, բարսիրտ և խուշ մնաց հէք և որբ Անտիգոնի պաղատանքներուն: Ազըգկէօգեան այլևս յուսահատ և ճարահատ դուրսի աշխարհքի գթութենէն, ստոյիկեան համբերութիւնով մը սպասեց իր ճակատագրի վախճանին: Խոնաւ ու անարև բանտին մէջ թոքախտի սերմերը արդէն սկսած էին լսփել անոր կտրիճ մարմինը. բժշկական խնամքները այլ ևս չէին զօրեր: Շատ չի քչեց, մահը եկաւ ազատեց զայն իր տանջանքներէն:

Բանտին մէջ, ինչպէս կը վկայեն շատեր, ընկերակաշնութեան անզուգական տիպար մը եղած է. ինչ որ ինք կըստանար գրսէն, իբր նպաստ հաւասար և անխտիր կը բաժնէր բանտակից ընկերներուն հետ, նոյնիսկ գիտնալով որ յաջորդ օրը անօթի պիտի մնար: Բանտի բոլոր ընկերները անոր մէջ կը տեսնէին և կը հիանային բարոյական ու եղբայրական մեծ ուժ մը, ասոր համար անոր մահը խորապէս ազգեց անոնց վրայ և բանտի արհաւիրքը աւելի ծանր զգացին:

Ահա թէ ինչ կը գրէ բանտակից ընկեր մը Յովակիմի վերջի րոպէներու մասին:

«Վերջապէս ինծի պիտի վիճակէի եղեր գուժը ձեզի հաղորդելու տխուր պարտականութիւնը: Ամենուս սիրելի Յովակիմը հոգին աւանդեց 1907 դեկ. 19—20-ի գիշերը, լուսանալու մօտ, ժամը 5-ին: Անխուսափելին էր որ կատարւեցաւ. միակ միջոցութիւնը որ կը մնայ մեզի, իր խաղաղ ու առանց հոգեւարքի մահն է. հիւանդութեան սկզբէն մինչև վերջը արտունջ մը, գանգատ մը չեղաւ բերնէն, արի համակերպութիւնով մը մեռաւ:

«Տեղս հայ կղեր չգտնւելուն, օրթօքօքս եկեղեցին կատարեց թաղումը: Երբ մինը տարին եկեղեցի, ինչ որ ոչ մէկ բանտարկեալի կըլլար, հոն օրթօքօքս եպիսկոպոսը զգեստաւոր և ամբողջ քահանաներով շրջապատւած կը կատարէ արարողութիւնը. դադաղին կը հետեին բազմաթիւ յուզարկաւորներ մինչև գերեզման: Սա ակներև ապացոյց մըն է այն սիրոյն և համակրութեան, որ Յովակիմը կը վայելէր նոյնիսկ բանտէն դուրս: Պարապը զոր կը թողու հայ բանտարկեալներու մէջ շատ մեծ է. անոր մահը ամենքս ալ կ'ողբանք, որովհետեւ եղբօր մը, պաշտպանի մը գերը կատարած էր մեր մէջ, ամենքս ալ երախտաւոր թողած: Անոր օրհնեալ յիշատակը յաւէտ անջնջելի պիտի մնայ մեր ամենուս սրտին մէջ...»

Ի վերջոյ իր ընկերը կ'առաջարկէ շիրիմ մը կանգնել անձնէր յեղափոխականին անշուք հողքին վրայ անոր յիշատակը անմոռաց պահելու համար:

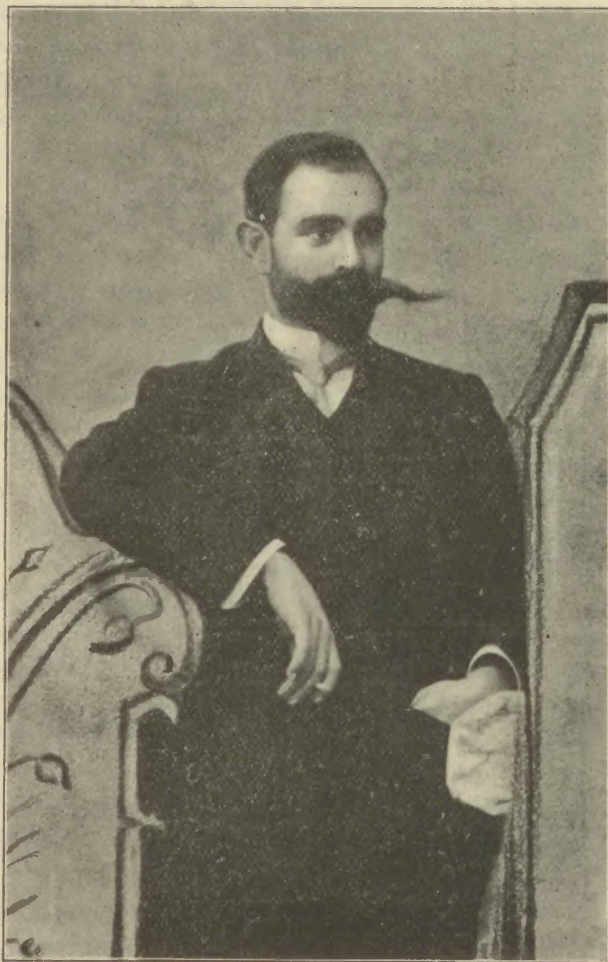
Այս սրտաշարժ տողերը վեր կը հանեն թէ Ազըգկէօգեան անզուգական և ազնւական հոգի մը եղած է, և թէ իդէալի սիրոյն կրցած է հերոսութիւնով և փիլիսոփայօրէն ծծել դառնութեան բաժակին վերջին կաթիլը: Սուլթան Համիդի տմարդի թագաւորութիւնը այսպիսի ստեղծագործութիւններն էր որ հնձեց աշխարհի երեսէն:

Ճշմարիտ և սիրելի հերոսի մը մահն է անոր մահը. անոր յիշատակը խանդավառող յիշատակներէն է որ կանմահանան Պլուտարքոսի գրչին տակ: Հայ յեղափոխութեան «Ասկեղէն մատենին» մէջ Աչքգէղեօզեանի կեանքը մաքուր և առաքինի կեանքի էջ մը կարող է աւելցնել այնքան հիանալի հերոսներու համաստեղութեան մէջ...

Կ Ա Ր Օ

(ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄ ԱՂԱՋԱՆԵԱՆ)

Համարձում Աղաջանեանը աստրախանցի էր. ծնւել է 1877 թւին: Նրա հայրը՝ Մկրտիչ, արհեստով դերձակ էր. նա առաջին ամուսնութիւնից ունէր երկու աղջիկ. իսկ երկրորդ ամուսնուց միմիայն Համարձումն է:



Վերջինիս ծնւելուց անմիջապէս յետոյ մեռնում է մայրը և երեսային վերցնում են պահելու մօտ ազգականները: Նախնական կրթութիւն նա ստացել է Աստրախանի ծխական ուսումնարանում և այնուհետեւ տեղափոխւում է Աստրախանի Հայոց Արհեստաւարաց ուսումնարանը իբրեւ գիշերօթիկ սան. այնտեղ նա սովորում է հիւսնութիւն: 1893 թ. աւարտում է յիշեալ ուսումնարանը և սկսում է բանել Աստրախանի արհեստանոցներում իբրեւ հիւսն՝ ամսական 7—9 ր:

1895-ին թողնելով արհեստը մտնում է կապեան ծովի վրայ բանող նաւի մէջ իբրեւ նաւաստի և տեղափոխւում է Բագու Բագում մտնում է Ալէքսանդր II-ի

ծովագնացների ուսումնարանը. միաժամանակ ապրելու միջոց հայթաթելու համար բանում էր նաև արհեստանոցներում. այդպէս շարունակւում է մինչև 1897 թւի ապրիլ ամիսը:

Այդ ժամանակ Համարձումը ծանոթանում է Բագում եղած դաշնակցականների հետ և ոգևորւելով եղած տրամադրութեամբ, թողնում է ամեն բան և բռնն կերպով նւիրում է յեղափոխական գործունէութեան: Քիչ յետոյ վճռում է գնալ մարտական խմբերի հետ երկիր: Նրան իր մտերիմ ընկեր Մկրտիչ Սուլթանեանցի, լստուածատու Միրզաբեանցի (Սրէտացի) և մի քանի ուրիշների հետ 1897 թւի ապրիլ ամսին ուղևորւում են դէպի Սարմատ Նա մասնակցում է խանասորի կռիւն. այդ կռուում կորցնում է իր ընկերներին՝ Սուլթանեանցին և Սրէտացուն և նոյն տարւոյ սեպտեմբերին վերադառնում է Բագու, ուր մտնում է ծառայութեան Բալխանում և մինչև 1904 թւը անցնում է համեմատաբար խաղաղ կեանք:

1904 թ., երբ կուսակցութիւնը համախմբում էր իր ուժերը երկրում և թէ որոշ կէտերում ձեռնարկներ անելու, Վարօն թողնում է ծառայութիւնը և իրան դնում է կուսակցութեան տրամադրութեան տակ: Նոյն թւի մայիս ամսին նա կուսակցութեան յանձնարարութեամբ անցնում է Բուլղարիա, այնտեղից Պօլիս և մի շարք այլ վայրեր. նոյն 1904 թւի նոյեմբերին վերադառնում է Բագու, ուր նոյնպէս ամբողջապէս իրան նւիրում է կուսակցական գործունէութեան և առ հասարակ մինչև իր կեանքի վերջը ապրում է բացառապէս կուսակցական կեանքով:

Բագում և Վովկասում նրա վրայ դրած է եղել բազմապիսի յանձնարարութիւններ. կազմակերպել է Կենտր Վոմիտէի յանձնարարութեամբ մարտական խմբեր և մի շարք ահաբեկումներ. ճանապարհորդել է Հիւսիսային Վովկաս և այլ վայրեր, իբրեւ «փոթորիկի» ներկայացուցիչ: 1907 թւին, երբ նա գտնւում էր կովկասեան հանքային ջրերում, նրան յանձնարարեց կազմակերպել Մ-ի և իր ընկերների ահաբեկման գործը: 2ը նայելով որ հիւանդ էր ոսկրացաւով և ջրերի քայքայումով, Վարօն անմիջապէս կլանեց այդ գործով: Մի քանի անգամաւ պատահած անյաջողութիւնը նրա վրայ շատ ծանր էր ազդել ու ճնշում էր նրան, երբ Պետտիգորսկում մահափորձը չի յաջողւում և Մ-ն տեղափոխւում է Խալտա՝ Վարօն էլ անմիջապէս ընկերներով գնում է նոյն վայրը: Այնտեղ մի մահափորձ կատարելուց յետոյ նա մի քանիսի հետ բռնւում են և տեղափոխւում Սիմֆերոպօլի բանտը: Ամբողջ 10 ամիս բանտում մնալուց յետոյ, 1908 թւի մայիսի 20 Սեաստօպօլում զինւորական դատարանը 7 հոգու, որոնց մէջ և մի կին, մահան է դատապարտում: Ի վերջոյ Վարօն, Մարտիրոսին և ռուս Բագրովին իբրեւ ղեկավարների կախաղան են բարձրացնում, իսկ միւսների մահան պատիժը փոխում:

Թէ բանտում մինչև դատը և դատից յետոյ, Վարօն և իր բոլոր ընկերները իրանց պահել են շատ արիւթաբար, որի մասին վկայում են թէ Վարօնի գրածները բանտից և թէ նրա մահից յետոյ բանտից ստացած ընկերների նամակը, որ ներփակած ուղարկւում ենք ձեզ: Վարօյի դատապարտւելուն մեծապէս նպաստել են

Միհրանի մատնութիւնները, որ ճանաչելով Կարօյին ցոյց է տուել՝ որ նա է եղել իր դէմ մահափորձեր կազմակերպողը և մի շարք այլ ահաբեկութեան հեղինակը: Կարօն բանտում յայտնի էր Կարապետ Աւագեան անունով և մինչև վերջն էլ իր իսկական անունը չը յայտնեց կառավարութեան:

ԿԱՐՕԵՒ ՎԵՐՋԻՆ ՆԱՄԱԿԻ ՊԱՏՃԻԸ

9 յուլիս, 1908

Սիրելիք! Ձէի սպասում, որ դեռ այնքան կապրիմ, որ մէկ էլ հնարաւորութիւն կ'ունենայի Ձեզ գրել. բայց ահա և եղաւ ինձ անսպասելին: Ան սիրելիք իմ, որքան տարօրինակ է ինձ համար հնչում ապրել խօսքը, չը գիտեմ ինչո՞ւ է որ այդպէս բոլոր մարդիկ ինչ պայմաններումն էլ լինեն, ինչ դրութեան և հասակի լինեն, պինդ երկու ձեռներով փաթաթուած են այդ կեանքի փէշերից, չէ՞ որ այդ կեանքը կոչուող բանը, որը մեզից փախչում է, իսկ մենք նրա ետևը ընկած հա ուզում ենք հասնել և երբեք չենք կարողանում, մի բան է, որ մեզից ոչ մի կախում չունի և մեր ցանկութիւնը բոլորովին չի էլ հարցնում երբ ուզում է հեռանալ, ուրեմն էլ ինչով բացատրել, որ մենք միշտ և ամեն ժամանակ յաճախ ստորանալով ուզում ենք այդ կեանքը կոչուող բանը պահել գէթ մի օր, գէթ մի ժամ, արդեօք միթէ չենք կարողանում հասկանալ, որ այս րօպէին պահպանած և ազատած կեանքը առանց մեզ հարցնելու միւս րօպէին կը թողնի մեզ, ի մեծ զարմանս մեր, իբրև մի անշնչացած ոչնչութիւն—ուրեմն էլ ինչո՞ւ էր մեր այդքան ահ ու դողով կեանքի (ապրելու) փէշերից կախիլը:

Անշուշտ սիրելիք իմ Ձեզ կը զարմացնի իմ այս փիլիսոփայութիւնը, բայց չը պիտի զարմանաք եթէ իմանաք որքան ինքս ինձ այդ և նման հարցեր եմ տուել, հէնց դրա համար էր որ նամակիս սկզբում ասում էի թէ չէի սպասում, որ մէկ էլ կը գրեմ (3-րդ նամակս է): Ես ինձ յաճախ եմ տուել հարց, թէ ես էլ գուցէ նոյն իսկ այս րօպէին նմանում եմ այն փոքրագի անմիտներին, որոնք գէթ մի օրով, մի րօպէով աւել են ուզում ապրել իմ կողմէ ինչ գնով էլ լինի այդ ապրելը (այս բոլորը լինում է ցորեկը): Իսկ գիշերները քանի քանի անգամ վերջնականապէս որոշել եմ, որ այս րօպէիս ես վերջ կը տամ ապրելու, բայց ի մեծ զարմանս միւս անգամայ նոյնանման րօպէի գալուն, էլի տեսել եմ, որ ապրում եմ դեռ և նորիցն եմ ստիպւած մեռնելը որոշել. ահա եկէք և գտէք թէ ինչու է այդպէս, եթէ իմանայիք այդ 20 օրւայ ընթացքում ինչ և անցել և ինչ օրեր ու գիշերներ, մանաւանդ ժամ ու րօպէներ են անցել այն ժամանակ ի հարկէ միայն կարող կը լինէիք հասկանալ իմ ապրելուս վրայ զարմանալու. 20 օրւայ ընթացքում 10 մարդ են կախած և այդ կատարուած է գիշերը, երբ ամբողջ բանտը մեռելային լուսութիւն է տիրում և ամենափոքրիկ ձայնը արձագանք է ունենում ամբողջ բանտում. երբ մենք դեռ դատապարտուած չէինք, կախեցին 3 հոգու. Ծանր էր, շատ ծանր այդ գիշերը և միւս օրը բոլոր քաղաքական կորպուսը սով յայտարարեց մի օրւայ (մահաւան դատապարտուածները նոյն կորպուսն են նրատած), իսկ այդ վերջին տասը հոգուն կախելուց արդէն ուրիշ բան էր, որ նկարագրել չի լինի, այլ միայն կարելի է զգալ (կախեցին 6 հոգու 31-ի գիշերը լոյս 1-ն յունիսի, իսկ միւս 4 հոգուն 3-ի գիշերը, որոնց կամերը հիմա մենք 4 հոգով ենք ապրում). գիշերւայ այդ մեռելային սուսուռնութեանը մէջ յանկարծ թափուած են ոստիկան և ժանդարմներ հարբած ահագին թխթխկոցով և յարձակելով դատապարտուածների վրայ քաշ են տալիս. լուսւում է գնացողների շղթաների ձայները և վերջն էլ պոռչեայտէ տափուրիչի, ես ասում եմ՝ լուսւում է չը կարծէք թէ այնպէս հեռւից, ոչ, բոլորը կատարուում է քո կամերիդ կից, կամ դիմացը, և դեռ չը գիտես թէ քեզ յոտ են գալիս, քո դուռը պիտի բացւի, թէ կպած կամ գիմացի դուռը. իսկ դու այստեղ՝ նոյն վիճակը սպասող մէկը՝ փախած չորս կողմից, չըդթայակապ սպասում ես, թէ հա կը գան, հիմա կը գան. և

այդպիսի րօպէներն են որ զարմացնում են թէ ես դեռ ապրում եմ և թէ ինչո՞ւ, չը գիտեմ. ասում եմ չը գիտեմ, որովհետեւ Ձեր աշխատանքից ոչինչ չեմ սպասում ինձ և Մարտոյի համար. գուցէ դուրս պրծեցնեն մնացած 4-ին (չէկին չեմ հաշուում). չը գիտեմ ինչո՞ւ ես կարծես հաւատում եմ՝ նրանք կապրեն և հէնց դրա համար էր այդ վճռողական րօպէներին ինքս ինձ եմ խոհեւում որ վերջ տալ, որովհետեւ նրանք շատ են անփորձ և դեռ չեն կարողանում մահաւան հետ հաշտուել, իսկ իմ չ'ապրելու նրանց բոլորովին կը յուսահատացնի (երևի այդ էլ իմ ապրելու արդարացնելու համար միտքս է ինձ թելադրւում), բայց այսպէս թէ այնպէս դեռ չնչում եմ այդ դժուրի, այդ սպանդանոցի մէջ. կը տանեմ թէկուզ նրանց, տղաներին, սիրտ տալու համար առաջս սպասած այդ րօպէները մինչև իրենք կը գան կը վերցնեն ինձ թէ չէ չը գիտեմ, միայն կասեմ որ մահը հաղար անգամ հեշտ է քան այդպէս ապրելը, այն էլ որ վերջը գան տանեն կախն:

Ձերմ համբոյրներ:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱՔԱՐԻԱՐԵԱՆ

1882 - 1906

Լօռուա ամբողջ հասարակութիւնը լաւ է ճանաչում, թէ ով էր Կորդգովը, մի մարդ, որ ամբողջ շրջանը տարիների ընթացքում քայքայում ու բարոյապէս մեռ-



ցնում էր, մանաւանդ տխրահոգակ Գօլիցինի օրերով, որի եղբայրը Ղարսում ընկաւ նոյնպէս Գաշնակցութեան ահաբեկիչի ձեռքով: Ռուս կառավարութեան հաւատարիմ և գործունեայ լրտեսն էր, որի պատճառով շատ և շատ յեղափոխական ընկերներ են սուսուռու բայց յանցաւորն ստացաւ իր արժանի պատիժը: Զ. Յ. Գ. | Կենտր. Գօմիտէի վճռով նա մահաւան պատժի ենթարկւեց և այդ որոշումն իրագործելիս էլ զոհ գնաց

երիտասարդ Յովհաննէսը (գեկտ. 21-ին 1906)։ Նա իր ընկերների մէջ յարգւած էր, իբր յանդուգն ահաբեկիչ։ Իր գլուխ-գործոցն եղաւ Վրոգդովի սպանութիւնը, երբ Թիֆլիսի փողոցներում, զինքը հետապնդող պահակների ու զինւորների դէմ 2 ժամ շարունակ կռւելով, մինչև կայարան յաղթական առաջացաւ։ Զօրքը այն ատեն կարողացաւ գնդակահար անել նրան, երբ արդէն Յովհաննէսի ռազմամթերքը սպառած էր։

Յովհաննէսի կոչումն էր անձնուրացութիւն և նա երբեք չդաւաճանեց իր հերոսութեան։

ԽԱՉԱՑՈՒՐ ԳԵՈՐԳԵԱՆ

Խաչատուրը ծնած էր 1872-ին Պուլանըխի Շէյխ-Եաղուպ գիւղը։ Մատղաշ հասակին մէջ, դեռ 14 տարեկան, կը թողնէ իր հայրենի կիսաւեր օժախը և օտա-



րութեան յուպը ձեռքին կը մեկնի հեռու երկիրներ, պանդխտութեան մէջ արիւնքրտինքով ձեռք բերած խեղճուկրակ դրամով զուլումի երկրին մէջ ապրող իր սիրելիները ապրեցնելու համար։ 1886-ին, Ռուսաստանի գաղթող իր երկրացիներուն հետ կը գնայ Թիֆլիս, ուր մէկ տարի աշխատելով կ'օգնէր հայրենիքը եղող իր ծերունի հօրն ու մօրը։

Խէչօյի հայրը իր որդուն կարօտէն չկրնալով դիմանալ կը մեկնի Թիֆլիս և զաւակը հետ առնելով կը բերէ տուն, գլուխը կը կապէ և հողին, — երկրագործութեան կը նւիրէ զայն։ Աւելի խելահաս և աւելի աչքը բացւած, Խէչօն ականատես կ'ըլլայ հայ ժողովրդի տառապանքին և կըզգայ անոր խորին դառնութիւնն ու հրէշութիւնը։ Անոր մէջ ընդլզումի առնութիւնները

կը զարթնին, իր զգացումները կը դիմեն յեղափոխութեան։

Յեղափոխական կազմակերպութիւններու գոյութեան և նպատակի մասին իր հետաքրքրութիւնը օրէօր կ'աճէր։ 1893-ին թողլով արօր և լծկան և ընտանիք կանցնի Թիֆլիս, ուր, բռնաւորի ատելութեան բորբոքը սրտին մէջ, կը դիմէ Հ. Յ. Վաշնակցութեան որ զինքը ընդունին նւիրած գործիչներու շարքը։ Այդ օրէն Խէչօն եռանդուն ու անխոնջ քարոզիչ և կազմակերպիչ մեղաւ իր երկրացիներուն և ընկերներուն մէջ և իր շուրջը կազմակերպական շարքերը ստեղծարարացոյ։

Համեստ այլ քաջասիրտ, Խաչատուրը ուր որ ոտք դնէր՝ յեղափոխական ընկերներու թիւը կ'աճէր։ 1898 թ. անցաւ փոթի, ուր ընկերները կը կազմակերպէր և անոնց կը սորվեցնէր զինամարտութիւն։ Միշտ ոգևոր, միշտ սրտանէր յեղափոխութեան գաղափարին, Խէչօն կը փոխադրէր Բաթում, այնտեղ ևս կը փայլի յեղափոխականի պարտականութեան իբր արի զինւոր։

1905-ին, հայ-թաթարական կռիւներու միջոցին, Պաթումի Կեդր. Կոմիտէի որոշումով կ'ուղարկւի Շուշի-Ղարաբաղ իր ընկերներով տեղական հայ ժողովրդի պաշտպանութեան գործին աջակցելու համար։ Ազատութեան այդ զինւորը, որ իր վրայ կը միացնէր կտրճութեան հետ նաև փորձառութիւն, մեծ ծառայութիւն ըրաւ հայ ժողովրդին, այնպէս որ անոր տրեցաւ խմբագրի պաշտօն։ Բաւ իր ընկերները և թէ ժողովուրդը հիացմունքով կը խօսէին Խաչատուրի պարկիշտ նկարագրի և անձնէր քաջագործութիւններու մասին։

1907-ին Արևել Բիւրօյի կողմէ Խէչօ կ'ուղարկւի Պարսկաստան կազմակերպչական գործերով։ Սալմաստի գաւառին մէջ կըզբաղի ինքնապաշտպան խումբերու կազմակերպութիւնով։ Երբ 1908 մայիսին տէրօրի դատապարտւած սրիկայի մը պատճառով դժբախտ պատահարի մը զոհ կերթար։

Ամբողջ Սալմաստը, ամբողջ իր ընկերները ողբացին ազնիւ ու բազ զինւորին անակնկալի երիտասարդ մահը։

Խէչօն մտադրած էր անցնել իր բնագաւառը Պուլանըխ, կազմակերպելու և մարտական խմբի կազմելու համար։ Զինւորական յեղափոխութիւնը յանձին Խէչօյի, կորսնցուց երախտաւոր ու քաջ զինւորներէն մէկը, որուն նմաններուն այնքան կարօտ ունէր քաղաքացարջար հայրենիքը։

Ի Լ Զ Է Ֆ Ր Ա Պ Ա Ն

Ժընէվի մօտ, Grand Lancy-ի իր բնակարանում, ինքնասպանութեամբ վերջ դրեց իր կեանքին՝ ծանօթ ֆէմինիստ-ընկերվարական՝ գերմանուհի Իլզէ Ֆրայան։ Նւիրած երկար տարիներից ի վեր յմարտական գրականութեան, արծարծելով իր տաղանդաւոր գրչով իր բազմաթիւ վէպերի մէջ սօցիալական արգարութեան և տառապող, հարստահարւած մարդկութեան դատը, նա սաստիկ հետաքրքրւեց վերջին տարիներում հայ ժողովրդի ճակատագրով և մասնաւորապէս թիւրքաց Հայաստանի անլուր, արիւնալի մարտիրոսութեամբ, որ շատ քիչ սրտեր էր յուզում ֆրայանի գրանխաւայ հայրենիքում... Հանգուցեալը կազմակերպեց մի շարք հրապարակական դասախօսութիւններ Գերմանիայի այլ

և այլ քաղաքներում, ուր ձգտում էր ոչ միայն ազդել ունենդիրների զգացումների վրայ, շարժել նրանց մարդասիրական կարեկցությունը, այլ ճիգ էր թափում և հասկացնելու իր ազգակիցներին, որ քաղաքակրթության մի փառահեղ բեկոր է կորսվում հեռու արևելքում, որ նորագոյն կուլտուրայի հաղորդակից մի ժողովուրդ է մարում այնտեղ, սոսկումների աշխարհում, լծի, սովի, եսթաղանի տակ... և որ հետևապես քաղաքակրթ մարդկության պարտաւորութիւնն է՝ օգնութեան հասնել:

Նոյն մտքերը իլլէ ֆրապան արժարժում էր բրոշիւրների մէջ, որոնցից մէկը *„Die Armenier und der Zarismus“* խորագրով, նւիրւած է ռուսահայ իրականութեան, գրւած է թուրք-հայկական մեծ ընդհարումի ազդեցութեան տակ: Նրա առաջին յօդածը հայ ժողովրդական տառապանքի ու յեղափոխական դիւցազնեղութեան մասին լոյս տեսաւ տարիներ առաջ *„Դրօշակի“* մէջ, մի ցնցող, խորապէս զգացւած ջատագովական հայ կուռղների հասցէին, որ կրում էր իւրեւեպի գրաֆ շիլլերեան *„Տէլլի“* գոռ, բոցաշունչ մարտահրաւերը:

„Eine Grenze hat die Tyrannenmacht!...“

Հայ ժողովրդական դատը, հայ մարտական կազմակերպութիւնը երկար տարիների ճգնաժամային գոյութեան ընթացքում ունեցան, իբրեւ միութարութիւն, անկեղծ, վշտակից բարեկամների մի ստւար բոլլ արեւմուտքում, որոնք իրենց բարոյական աջակցութեամբ, իրենց ջերմ, գիտակից կողմնակցութեամբ խրախոյս եղան ազատագրութեան զինւորներին: Իլլէ ֆրապան պատկառելի տեղ է գրաւում նրանց շարքերում և այսօր վշտի ու երախտագիտութեան զգացումով է, որ *„Դրօշակի“* խմբագրութիւնը իր յարգանքն է մատուցանում վեհանձն կնոջ յիշատակին:

ՍՕՑԻԱԼԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻԻՆ

Ն Ո Ր Զ Ո Ս Ա Ն Ք Ը

ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ՍԽՆԻԿԻԱԼԻԶՄ *)

II

Մենք բնորոշեցինք այդ նոր հոսանքը, որ յաւակնում է ռուսի գիրք բռնել ժամանակակից սօցիալական շարժումների մեծ աւազանում և որ իր տիպիկ արտայայտութիւններով հանդէս է գալիս յեղափոխութիւնների դասական վայրում—ֆրանսիական էջ: Տեսանք, որ նա յենւում է միայն և միայն սիւնդիկատներին (*syndicats*) կամ արհեստակցական միութիւնների վրայ, մերժելով այսպէս անւանւած *„մտաւորական դասակարգի“* մասնակցութիւնը, մերժելով պարլամենտարիզմը և պայքարի ուրիշ ձևերը, որոնք ուղղակի առնչութիւն չունին սիւնդիկատների ամենօրեայ *„անդաւլ ու անողւք“* տնտեսական պայքարի հետ:

Ունենալով իբրեւ միակ հաւատոյ հանգանակ *„արտադրողների փոխադարձութիւնը“* և հռչակելով, որ բանւորների ազատագրութիւնը պէտք է կատարւի բացառապէս բանւորների ձեռքով՝ այդ նոր հոսանքը, ինչպէս տեսանք, միանգամայն ժխտական դիրք է բռնում դէպի բոլոր գոյութիւն

ունեցող սօցիալիստական կուսակցութիւնները և համարում է ինքզինքը բուն, հարազատ, անաղաւաղ սօցիալիզմի արտայայտութիւն: Յանձին իր գլխաւոր թէօրիտիկոս-առաջնորդների (Ժօրժ Սօրէլ, Արսուրօ Լաբրիօլա և այլն)՝ նա պնդում է, որ ինքը իսկական, հարազատ թարգմանն է Մարքսի նախնական վտորդապետութեան, որ կարլ Մարքսը եղել է ճշմարիտ յեղափոխական սիւնդիկալիստ: Նոյն իսկական, *„ուղղափառ մարքսիզմի“* անունով սիւնդիկալիզմի ռահվիրաները ժխտում են ոչ միայն մտաւորականութեան ու պարլամենտական գործունէութեան դերը, այլ և պրօլետարիատի ապագայ *„գիկտատուրան“*, գերիշխանութիւնը, ժխտում են պետութեան բոլոր ձևերը, ժխտում են և հայրենիքի գաղափարը... *„Բանւորները հայրենիք չունին“* (*„Սոմմունիստական մանիֆեստ“*)... Նոյն *„հարազատ, անաղաւաղ մարքսիզմի“* անունով նրանք կատաղութեամբ, գրեթէ զզւանքով մերժում են առհասարակ *„անուղղակի“* կուռի մեթօդը և ջատագովում են *„ուղղակի, անմիջական գործողութիւնը“* (*action directe*) — կուռ ուղղակի, ճակատ առ ճակատ մարդը բուրժուազիայի ու պետութեան դէմ, ընդհանուր *„ուռ մասնակի գործադուլ“* և *„ուռ կուռ բռնութիւններով“* ու արիւնհեղութիւններով, *„կենսիկ ու մահուան մշտնջենական ճակատամարտ“*... մինչև որ հասնի վերջին վճռական *„Ընդհարումը“*, կամ ուրիշ խօսքով Սօցիալական Մեծ Եղափոխութիւնը, ուր պիտի խաւարէ կապիտալիզմի արեգակը, պիտի տապալւի բուրժուազիայի հետ պետութեան բոլոր ձևերը—միապետութիւն, սահմանադրութիւն, ռամկապետութիւն և այլն—և սիւնդիկատները, արտադրողների (*les producteurs*) ազատ ու համատարած դաշնակցութիւնը, իբրեւ կացութեան միահեծան տէր, իր ձեռքը պիտի գրաւէ ազգային բովանդակ հարստութիւնը, արդիւնագործութեան բոլոր միջոցները—հող, գործարաններ, հանքեր, մեքենաներ, կապիտալ և լին—և պիտի հիմնէ երկրի վրայ տնտեսական հաւասարութեան ու ճշմարիտ եղբայրութեան թագաւորութիւնը...

Մարքսի ծանուցած *„կատաւար ֆը սիւնդիկալիստների հասկացողութեամբ“* ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ *„Ընդհանուր Գործադուլը“*, որ պիտի մտցնէ մարդկութիւնը այդ ապագայ աշխարհի մէջ *):

Ճիշտ է, մարքսիզմը իր չափազանց առաձգական բնւորութեան շնորհիւ, իր բազմատեսակ, յաճախ հակոթողէմ յայտարարութիւններով՝ տեղիք է տալիս բազմաթիւ թիւրիմացութիւնների: Ճիշտ է, նրա անունով երգւում են յաճախ և իրաւամբ ամենատարբեր սօցիալիստական հոսանքների ներկայացուցիչները, և՛ ծայրայեղ արմատականը, և՛ ծայրայեղ օպորտունիստը, և՛ կառուցիկ և՛ Բենշտայնը, և՛ անգամ Միլլանն ու Վիվիանին, և սիւնդիկալիստը և՛ նոյնիսկ կարմիր անիշխանականը... սակայն և այնպէս յեղափոխական սիւնդիկալիզմի պարագլուխները փոքր ինչ բռնաբարում են պատմական ճշմարտութիւնը, հռչակելով իրանց, որպէս բուն, հարազատ մարքսիզմի հարազատ հետևողներ և իրենց դաւանանքն ու տարրիկը, որպէս միանգամայն համապատասխան Մարքսի վարդապետութեան ճշմարիտ ոգուն:

Այո, անշուշտ, որոշ մտքեր ու յայտարարութիւններ, ցիր ու ցան բազմաթիւ մանր ու խոշոր գրաւորների մէջ, *„կապիտալի“, „Սոմմունիստական մանիֆեստի“* և մանաւանդ *„Փիլիսոփայութեան թշուառութեան մէջ“* (*La Misère de la Philosophie*)—կարող են առիթ տալ ժամանակակից սիւնդիկալիստներին հաստատելու, որ կարլ Մարքսը ունեցել է զուտ *„սիւնդիկալիստական մտածելակերպ“*, որ նա ըմբռնել է դաս *„սիւնդիկալիստական“* կուռ ուղղակի յոյն սիւնդիկալիզմի մանր ու տարամբծ, չոր ու կոպիտ եղանակով, որով ըմբռնում են այն՝ Ժօրժ Սօրէլ, Պելլուտիէ, Լաբրիօլա և ուրիշները: Սակայն, մի փիլիսոփայի, մի սօցիօլօգի վարդապետութիւնը պէտք է քննել ու գնահատել ոչ թէ նրա ծագման, այլ զարգացման, հասունացման շրջանում: Արդ, եթէ վերցնենք մարքսիզմը իր էւօլիցիայի վերջին շրջա-

*) Տես *„Դրօշակ“* № 2:

*) G. Sorel, *La Décomposition du Marxisme*, էջ 60:

նույն, իր գլխավոր հեղինակի մահան նախորեակին, 80-ական թվականների սկզբում՝ կը տեսնենք, որ նա իր հիմնական տենդենցիաներով շատ քիչ առնչություն ունի յեղափոխական սինդիկալիզմի *credo*-ի ու գործելակերպի հետ: Եւ եթէ Մարքսը կենդանի լինէր՝ պիտի կրկնէր, անտարակոյս, այժմեան սինդիկալիստների փոքր ինչ արտաոսոց քարոզների հանդէպ իր նշանաւոր խօսքը. «*Moi, je ne suis pas marxiste!*» (Ես ինքս մարքսիստ չեմ):

Եթէ «կապիտալի» հեղինակը իր գաղափարական զինակցի հետ հռչակել են երբեմն, թէ «բանւորների ազատագրութիւնը պիտի ձեռք բերւի նոյն իրենց բանւորների ձեռքով»: Եթէ «կոմունիստական մանիֆէստի» մէջ արձանագրել է հռչակաւոր *Schlagwort*-ը, թէ «բանւորները հայրենիք չունին»: Եթէ Էնգելը, «մարքսիզմի» երկրորդ ստեղծագործողը, ասել է իր «*Ursprung*»-ի մէջ, թէ... «գասակարգերի անհետացման հետ, պետութիւնը անխուսափելիօրէն պիտի խորտակւի և պետական ամբողջ մեքենան պիտի նետւի հնութիւնների մազէի մէջ» *): Եթէ, վերջապէս, նոյն Մարքսը 1847-ին հրատարակած իր «*Misère de la Philo-ophie*»-ի մէջ գրել է թէ՛ «անտագոնիզմը (հակամարտութիւնը) պիտի տարիապիսի ու բուրժուազիայի միջև, դա կ'ընէ ճակատ առ ճակատ մէկ գասակարգի ընդդէմ միւսի, մի կ'ընէ, որ իր բարձրագոյն արտայայտութեան մէջ դառնում է բոլորի դաշինքը (révolution totale)», — այդ բոլորը դեռ չի նշանակում, թէ մարքսիզմի հեղինակները իրօք եղել են «յեղափոխական սինդիկալիստներ», թէ նրանք քարոզել են բանւորներին՝ փակել, կղզիանալ իրենց սինդիկատների, արհեստակցական միութիւնների մէջ, թէ նրանք դէմ են եղել «մտաւորական» գասակարգի, ինտելիգենցիայի մասնակցութեանը պրօլետարական պայքարների մէջ, թէ նրանք մերժել են կուլի միւս ձևերը, գասակարգային են պարլամենտարիզմը, սոցիալիստական կուսակցութիւնների գոյութիւնը, թէ նրանք միշտ էլ եղել են հակապարտիստ, դէմ են եղել հայրենիքի գաղափարին, թէ նրանք, վերջապէս, եղել են բացարձակապէս հակապետական, մինչև պետութեան բոլոր ձևերի անարխիստական ժխտման աստիճանը:

Արդէն անցեալ յօդածների մէջ ցոյց էինք տալի, թէ ինչպէս երկու նշանաւոր սոցիալիստների հայեացքները ժամանակի ընթացքում ենթարկւել են էօլիցիայի, փոփոխումների: Սկզբում անհաշտ ու կատաղի հակառակորդ բուրժուազական հասարակութեան *en bloc*, — նրանք յետոյ աստիճանաբար չափաւորեցին և թեքեցին դէպի կոմպրոմիս, իրաւաստիութիւն, դէպի մանր, բարենորոգչական քաղաքականութիւն: Սկզբում՝ ծայրայեղօրէն լուստեն մօտիկ ապագայի վերաբերմամբ, համոզւած, որ հեգելեան դիալեկտիկայի ու կապիտալիզմի ներքին հակասութիւնների զօրութեամբ շուտով, շատ շուտով (գեռ 50-ական թվականներին) պիտի պայթէ սոցիալական մեծ կատաղութիւնը — նրանք շեփոթեցին պրօլետարիատի ստարամբոժ կուլտը, խընկարկեցին մի քանի հարիւր-հազարաւոր գործարանական բանւորութիւնը, որպէս ամենագոր, համայնակործան մի հսկայի, որի մի շարժումով տակն ու վրայ պիտի լինէր ամբողջ հին աշխարհը... Սակայն շուտ հասաւ հիասթափման ժամը, շուտ համոզեցին երկու սոցիալիստ մարդարէները, որ միմիայն պրօլետարիատով, միմիայն վարձու, գործարանաւոր աշխատաւորութեամբ անհնարին է շուտ տալ հասարակական զարգացման վիթխարի անիւը, որ Հեգելեան դիալեկտիկան ևս չի օգնում, որ հետևապէս պէտք է փոխել սոցիալիստական կուլի տակտիկը, պէտք է կոչ անել և ուրիշ ուժերի, պէտք է լայնացնել դասակարգային պայքարը...

Իբրև ներհուն, ուշադրաւ գլուխներ՝ Մարքս և Էնգելս արբազրեցին ժամանակին իրենց հապճեպ գուշակութիւններն ու վրիպումները (թէպէտ և հին ֆրազները «դիալեկտիկական բաղխումներ», «ժխտման ժխտում» ու «կատա-

տրօֆի» մասին՝ շարունակեցին փայլել մարքսիզմի պաշտօնական դօկտրինաների մէջ... Գէթ առ երեւոյթս պահպանելու համար «արմատական», յեղափոխական վաղեմի «հմայքը» — իրականութեան դժնդակ օրէնքը ստիպեց այդ մարդկանց՝ թողնել անհոգ լուստենութիւնը, զսպել իրենց անորժակները «սոցիալական մօտալուստ յեղաշրջման» նկատմամբ, վար իջնել մետաֆիզիկայի ամպերից դէպի պրօպագանդա, առօրեայ կեանքը, դառնալ աւելի գործնական...

Եւ ահա ամբողջ կէս դար յետոյ, «յեղափոխական սինդիկալիստները» կրկնում են նոյն սխալները, ջատագովում են հեգելեան դիալեկտիկան ու «կատաղութիւնը» գուշակութիւնները, հռչակում են գործարանական պրօլետարիատ — ամենակարող ուժը, որ միայնակ, առանց ինտելիգենցիայի ու սոցիալիստական կուսակցութիւնների, առանց պարլամենտարիզմի ու այլ միջոցների, պիտի տապալէ բուրժուազական բովանդակ կարգերը...

Մարքսը, որ «գասակարգային կուլի» թէօրիայի գլխաւոր ստեղծողներից մէկն է, երբեք չի բմբռնել այդ կուլուր այնքան նեղ, սահմանափակ իմաստով, ինչպէս բմբռնում են «սինդիկալիզմի» առաքեալները: Մարքսը երբեք չէր կարող մերժել «մտաւորական տարրերի» մասնակցութիւնը սոցիալական շարժումների, գասակարգային պայքարի մէջ. ոչ մի սոցիալիզմի թէօրեոտիկոս, ոչ իսկ անիշխանականութեան թէօրեոտիկոսները կարող էին ժխտել մտաւորականների ահագին դերը ներկայ և գալից պայքարների մէջ, յանուն մարգկուլեան ազատագրութեան: Ոչ ոք չէր կարող քարոզել, թէ պէտք է թողնել բանւորական մաստաներին՝ իրենց ճակատագրին, թողնել, որ նրանք ինքնազուլ կազմակերպւին ու պայքարին, հեռացնել նրանից ինտելիգենցիային, որը իբր թէ նշնապէս մի բուրժուական կատեգորիա՝ է, իբր թէ մօտենում է բանւորներին միշտ բուրժուական տրամադրութիւններով ու ձգտումներով, անբարոյացնում է բուն յեղափոխական բանւոր մաստաներին, դաւաճանում է նրա շահերին և այլն: Ահա մի ցաւալի մտափիճակ, որ ստեղծւել է «սինդիկալիզմի» զեկուլարների մէջ, որ զարմացնում է իր չափազանցութեամբ, կասեցնէ նոյնիսկ՝ այլանդակութեամբ: Յիրաւի, չափազանց յանգուզն մի քայլ է, երբ ամենայայտնի սինդիկալիստ պարտէզուրը, Ժօրժ Սորելը հրատարակում է ամբողջ այսպէս կոչւած «մտաւոր պրօլետարիատը» — զրոյներ, ուսուցիչներ, պրօֆէսորներ, գիտնականներ, բժիշկներ, արտիստներ, արւեստագետներ, այլ և այլ պաշտօնեաներ — իբրև իր էություն մի թշնամի պրօլետարիատին և երբ նա յայտարարում է, որ այդ պրօլետարիատը «մտաւորականներ», «գործիչներ»՝ համար սոսկ թնդ անօթի մի (de la chaire à canon):

Այդ ժխտական ու արհամարհող դիրքը դէպի «մտաւորականութիւնը» մէկն է այն բազմաթիւ ծայրայեղութիւններից, որոնցով նորաբողբոյժ «յեղափոխական սինդիկալիզմը» խրտնեցնում է աշխարհը ասած, հասարակական *bon sens*-ը, ողջմտութիւնը, իսկ հասարակական կարծիքը, ինչ որ էլ ասեն, մնայու է միշտ պատկառելի գործօններից միւրը, որ ոչ մի վերանորոգչական շարժում չի կարող անտես առնել, ևս առաւել՝ արհամարհել:

«Հեռու մտաւորականութիւնը»... «Ձեռքի պրօլետարիատը — մեն-մենակ, առանց իդէօլօգիների, դաւաճանների»...

Ինչ կը լինէր, սակայն, «ձեռքի աշխատաւորութեան» ճակատագիրը, եթէ նա մեն-մենակ մնար պայքարի դաշտում, եթէ նա ձգէր իր սեփական ուժերին, մղուներին: Ինչ կը լինէր այսօր բանւորական կամ սոցիալիստական շարժման վիճակը, եթէ հարիւր տարուց ի վեր հրապարակ չ'իջնէր մտաւորականութիւնը, «արտագասակարգային ինտելիգենցիան» և չը լուսաւորէր, չը կազմակերպէր, չը թաղէր չը տար նրան: Այդ արտագասակարգային կամ արտագասակարգային մտաւորականութեան մեծ պլէնադին են պատկանում բոլոր այն ազնիւ ու յանգուզն դէմքերը, որոնք հարիւր և աւելի տարիներից ի վեր զատւելով, բարձր, ունեւոր գասակարգերից, թողնելով նրանց իդէօլօգիան ու նախապաշարումները, իջնել են աշխատաւոր ու առաւաղ մարդկութեան ծոցը:

*) F. Engels, Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats.

*) G. Sorel, Réflexions sur la violence, էջ 86:

բերել են նրան իրենց մաքր ու գիտութեան ուժը, իրենց բովանդակ աշակցութիւնը, յաճախ—կեանքը... Այդ նոյն պէտքերն են Ռօբերտ Օուէն, Սէն-Սիմոն, Մարքս, Լասալ, Էնգելս, Բակունին, Լաւրով, Կրապոտկին, Կաուցկի, Թօրէս, Ագլեր, Վանդերվելդ և անթիւ ուրիշները։ Առանց այդ պէտքերի՝ բանւորական շարժումը և սօցիալիզմը գեռ այսօր էլ կը գեղեցիկ տարտամ ու խորհրդաւոր վիճակում, զուրկ այն յստակ գիտակցութիւնից, այն բիւրեղեայ սկզբունքներից ու մեթոդներից, որ նրանց հաղորդում են մաքր, գիտութեան այդ ներկայացուցիչները։ Այլ բանւորներ իրենց իրենց չէին ազատագրել։ Նրանք եղել են և միշտ էլ լինելու են կարօտ «մաքր» աշակցութեան, կարօտ թէօրիայի առաջնորդութեան։ Մեն-մենակ, ձգւած իրենց ճակատագրին՝ նրանք իրենց թայլ անգէտ, անմշակ ուժերով չէին կարող ճանապարհ գտնել կեանքի ու կուրի հսկայական լաբիրինթոսում և նրանց ճիգերը խիստ յաճախ կը խորտակէին յախուռն, անկապ, անգիտակից պոռթկումների քաօսի մէջ...

Սինդիկալիստները ասում են բանւորին. «Դու պէտք չունիս թէօրիաների, իդէօլոգիաների, ղեկավարների. արա՛ւ քո գործը ինքդ, առանց ուրիշի օգնութեան, ազատագրելի քո սեփական ջանքերով և ոչ ոքի մի յանձնիր քո ճակատագրի մասին մտածել»...

Ինքնին ղեկելիկ է «ինքնօգնութեան» այդ քարոզը, միայն թէ բոլոր ուղեղները պիտի պատրաստ լինեն ըմբռնելու, թէ ի՞նչ են իրանք, ինչի՞ պիտի ձգտեն, ո՛ւր պիտի երթան։ Բանւորը պէտք է նախ և առաջ ցանկութիւն ունենայ «ազատագրելու» և պէտք է իմանայ, թէ ինչպէ՞ս պիտի ազատագրուի... Զի կարելի սրբայնել, աստուածացնել պրօլետարիատին, որի ահագին մեծամասնութիւնը ամբողջ երկրագնդի վրայ գեռ խորխորտակում է մի մօայլ, անշարժ ստրկութեան մէջ, առանց գիտակցութեան որեւէ նշոյլի, յաճախ տրամագրւած միանգամայն թշնամաբար դէպի իր դատարարի դատը... Մտաւորականներ, «իդէօլոգներ» կան, որոնք աւելի արժէք ունին շարժման համար, քան հազարավոր նայնիսի գիտակից պրօլետարներ։ Շատ յաճախ աշխատաւորը չի էլ իմանում, թէ ինքն ինչ է ուղղւած... Քանի՜ քանի բանւորներ կան, որոնք զուտ բուրժուական դադափարներ ունին կապիտալի և աշխատանքի յարաբերութիւնների մասին։ «Մտքի աշխատաւոր», երբ նա տողորւած է շարժման իդէալով, յամենայն դէպս ոչնչով պակաս չէ «ձեռքի աշխատաւորից»։ Այդ այդպէ՞ս է, որքան էլ «սինդիկալիզմի» ֆանատիկոսները նիզակներ ձօժեն ինտելիգենցիայի դէմ։ Իրենց իսկ, սինդիկալիստ պարագլուխների, շարքերում պակաս չեն մտաւորականներ, «իդէօլոգներ» — Լուբեր Լագարդէլ և ուրիշները — որոնք «բուրժուական» ծագում ունին և երէկ են միայն յարել յեղափոխական սինդիկալիզմին։

Սօցիալական ազատագրութեան մեծ իդէալը լոկ ստումբրային խնդիր չէ, այլ քաղաքական, իրաւական, մտաւոր ու հոգեկան յեղաշրջման մի վեթիւր պրօբլէմ։ Եւ այդ յեղաշրջումը իրագործելու համար «ստումբրի», «ձեռքի փիլիսոփայութեան» հետ («La philosophie des bras» — այսպէս են հռչակում սինդիկալիստները իրենց դաւանանքը) անպայման անհրաժեշտ է և «գլխի», «մաքր» փիլիսոփայութիւն։

Որքան էլ մենք «գործի» մարդ լինենք, այնուամենայնիւ պիտի ունենանք մի ղեկավարող, տեսական աշխարհայեացք, իսկ այդ կարող ենք գտնել միայն հասարակական, պատմա-փիլիսոփայական մարզանքների մի յայտնի միջավայրում։ Այդ աշխարհայեացքն է, որ պիտի ասէ մեզ, թէ ինչ պէ՞տք է անել և ինչ չէ՞ք պէ՞տք անել, նա է, որ պիտի տայ մեզ ամուր ու յստակ սկզբունքներ, պիտի հաղորդէ շարժումներին ամբողջութիւն ու ներդաշնակութիւն, որոնք անհրաժեշտ են ընդհանուր շարժման յարատեւութեան ու աղօղութեան համար։ Նա է, որ պիտի միացնէ ու համագրէ բոլոր ճիգերը դէպի վերջնական իդէալ-նպատակը։

Սինդիկալիստները, արհեստակցական միութիւնները, որ այնքան պաթեթիկ ձևերով ներբողւում են նորագոյն առա-

քեալների կողմից, իբրև դատարարային պայքարի կատարելագործւած, իդէալական կազմակերպութիւններ՝ տարաբախտաբար, չեն հանդիսանում, իբրև այդպիսիք։ Նրանք միշտ ենթակայ են պատահականութիւնների. նայած թէ ովքեր են, ինչ խառնածքի ու համոզումների տէր են ղեկավարները — նրանք կարող են դառնալ ծայրայեղ ու աղէտաբեր կամ թէ օպորտունիստ, նայնպէս կորստաբեր։ Մի յայտնի վայրկեանում, իրենց յայտնի պահանջները գոհացած տեսնելով՝ նրանք կարող են դառնալ պահանջողական, նման անգլիական Տրէդ-իւնիօններին, կարող են մոռանալ գլխաւոր նպատակը — ի դէպ ԼԵ... Ահա թէ ինչու անհրաժեշտ է գործի պոյժառ, յստակ գիտակցութիւն, անհրաժեշտ են ամուր, բիւրեղեայ սկզբունքներ, անհրաժեշտ է «իդէօլոգիա»։

Անմտութիւն է, ուրեմն, ասել պրօլետարիատին. «Դու պէտք չունիս ղեկավարների, թէօրիաների»։

Թէ օրիւն և գործնական կան պէտք է լինին անբաժանելի, իրար աշակցող, իրարու լրացնող թէօրիան ինքք ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ ընդհանրացւած, վերացական արտայայտութիւնը գործնականի։ Նա կարող է ժամանակի բնութայքում փոփոխել գործնական կեանքի էությունից հետ, նրա ճշման տակ. բայց յամենայն դէպս, ոչ մի քայլ, ոչ մի գործողութիւն չը պիտի կատարուի, առանց նախապէս կազմած թէօրիայի, ձևակերպւած սկզբունքների, առանց իդէալ-նպատակի։ Այլապէս հասարակական վերա-նորոգիչը, յեղափոխականը կը գեղեցիկ միշտ քաօսի մէջ, նա կը նմանէ այն նաւավարին, որ նետուում է իրեն անծանօթ ովկիանի մէջ, առանց քարտեզի ու կողմնացոյցի։

*

Յաւանելով առաջ բերել սօցիալական յեղաշրջումը առանց իդէօլոգների, ինտելիգենտ տարրերի աշակցութեան, նոյնիսկ հակառակ նրանց՝ նորագոյն սինդիկալիզմը յաւանելում է իրագործել իր նպատակը՝ նաև առանց աշխատաւոր ընդհանրութեան այն ստաբ ու պատկառելի բանակի, որի անունն է գլուղայի ու թիւն։ Մեր խօսքը այն գիւղացիութեան մասին է, որ ապրում է իր սեփական աշխատանքով, որ չի իւրացնում «յաւելեալ արժէք», որ չի շահագործում ուրիշի աշխատանքը։ Կարելի՞ է արդեօք անտես առնել նրան։ Կարելի՞ է հետամտել հասարակական լիակատար, հիմնական յեղաշրջման, առանց հաշի առնելու այդ հզոր ու բազմամիլիօն բանակը, առանց ձգտելու գէթ մի ամբողջ ներդաշնակեցնելու բանւորական շարժումը այդ մեծ զանգւածի շահերի, արամագրութիւնների ու տենչանքների հետ։

Իւրաքանչիւր սօցիալիստ, որ շատ թէ քիչ իրականութեան գիտակցութիւն ունի և որի աչքում աշխատանքի դատը մէկ է, անբաժանելի, համահասարար արժէք ունեցող թէ քաղաքներում, գործարանների ու մեքենաների շուրջը և թէ դաշտերում, մաճի ու գութանի տակ, — իւրաքանչիւր մի ճշմարիտ սօցիալիստ կը պատասխանէ այդ հարցերին — ոչ։ Մի ժամանակ կար, որ սօցիալիստները — և կարլ Մարքսը նրանց թուում էր — յափշտակւած գործարանական պրօլետարիատի տարամբժ պաշտամունքով, երազում էին, թէ Սօցիալական Վերիվայրումը կարող է կատարել սոսկ այդ պրօլետարիատի բազուկներով, թէ գիւղացիութիւնը էապէս անշարժ, պահպանողական մի տարր է, թէ նրա դիմադրութիւնը ևս կարող է հետուութեամբ խորտակել և այլն։

Բայց այդ վաղուց էր։ Այնուհետև փորձը բազմիցս ապացուցեց այդ տեսակի դատողութեան յախուռն, անմտած միակողմանիութիւնը։ Արդէն 60-ական թւականների վերջերում Վիլհելմ Լիբկնիխտ իր մի գրւածքի մէջ («Zur Grund-und Bodenfrage») ազդարարում էր, որ ոչ մի սօցիալական յեղափոխութիւն չի կարող գիմանալ, եթէ գիւղացիութիւնը դեմ լինի նրան։ Եւ սկսեցին ուսումնասիրութիւնները գիւղացիական հարցի շուրջը, նախկին անտարբերութիւնը միշտ աւելի և աւելի փոխարկւեց ջերմ ու եռանդուն հետաքրքրութեան, ա գ ր ա յ ի ն (հողային) հարցը դարձաւ էական, ամենագլխաւոր հարցերից միւր բո-

լոր երկրների սոցիալիստական կուսակցությունների ծրագիրներում Պարզեց, որ գիւղացիութիւնը en bloc չի կարելի գիտել իբրև պահպանողական, «բուրժուական» մի տարր, որ նա չի կազմում միապաղաղ, հոմոգեն մի ամբողջութիւն, այլ այլատարր, հետեւած է մի գանգաւ, որ նրա մէջ կան պէս-պէս շերտաւորումներ, դասակարգեր, իրենց տարբեր շահերով ու ձգտումներով, որ կալածատէր աղաների ու խոշոր «բուրժուա գիւղացիների» կողքին՝ կայ իւրաքանչիւր մի երկրում միլիոնավոր մանր ու թշուա գիւղացիութիւնը, որը իր գաճաճ տնտեսութեամբ անկարող լինելով մրցել աւելի խոշորների հետ՝ մատնւած է անխուսափելի քայքայման և քարշ է տալիս ընդհանրապէս անապահով, յաճախ կիսաքաղց մի գոյութիւն, որ վերջապէս, կայ գիւղական պրօլետարիատ, որ զրկւած ամեն սեփականութիւնից, ապրում է օրավարձով, աշխատում է խոշոր սեփականատէրերի տնտեսութեան մէջ, ամենաանպատ, ստրկական պայմաններում, շատ աւելի դժբախտ, քան քաղաքային պրօլետարիատը։ Ահա այդ խաւերի մէջ է, որ յեղափոխական սոցիալիզմը որոշեց մղել իր պրօպագանդը՝ արդիւնագործական միջոցների համալսարան (socialisation) նշանաբանով, որ միջազգային սոցիալիզմի ամենաեական նշանաբանն է։

Սինգիլիստները չարաչար վրիպում են, անտես առնելով այդ հսկայական ուժը, որ կարող է ապագայում, վճռական բազմերկին, ի դերն հանել նրանց յեղափոխական բոլոր ձեռնարկները... Դա մի ուժ է, որ պէտք է մշակել, մասամբ գրաւելու, մասամբ չեզոքացնելու անկախութեամբ, յանուն և յօգուտ գաղաց հոյակապ պայքարների ու յեղաշրջումների։

*

Անցնենք այժմ «Նոր հոսանքի» ուրիշ կարգի «ժխտումներին»։

Սինգիլիստները ինքն իրեն յայտարարում է բացարձակ ապակա մի հակամիտ տարական (antimilitariste)։ Ի՞նչ է նշանակում այդ բացատրենք։

Հակամիլիտարիզմի այդ նշանաբանը արդէն հին է, վաղուց արմատացած սոցիալիստական դաւանանքի ու բոլոր սոցիալիստ կուսակցութիւնների գործելակերպի մէջ։ Անտարակոյս, երբ մի դօքտրին, մի քաղաքական կուսակցութիւն գիտակցում է, որ միլիտարիզմը, կանգուն, մշտական բանակներ՝ անդուլ, յարածամ գինատութեան սիստեմի հետ՝ կապարի պէս ծանրացած են մնում ժողովրդական հարստահարւած գանգաւների վրայ, զանգուշանալով իրենց հարստահարւած գանգաւների վրայ, ծծում են նրանց կենսական հիւթերը, պահպանելու համար ինչ որ սուտ, փխրուն խաղաղութիւն, այն «սպառազէն խաղաղութիւնը», որ Բիսմարկի օրերից ի վեր դարձել է մեծագոյն պատուհասը ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութեան համար. երբ մի կուսակցութիւն համոզւած է, որ պատերազմները ծագում են առ հասարակ իշխող կապիտալիստ գաւառիկների անդադրում մրցութիւնից և շօվինիստ, ագգայնամոլ տենջանքներից. երբ նա գիտակցում է, որ կազարմաների, զօրանցների գարշ միջնորդում երկար տարիներով փտեցնում են ժողովրդական հում, նորածիլ գաւառներին, ստեղծելու համար նրանցից հլու, աւտօմատ մեքենաներ, որոնք պարտաւոր են կայսերական ու բուրժուական հրամանատարների մի ժեստի վրայ կոտորել իրենց ծնող-ժողովրդին, իրենց հարազատ հայր ու մայրերին, յանուն «պետութեան ապահովութեան», կամ ուրիշ խօսքով, յանուն իշխող գաւառիկների, ազնականութեան, բուրժուազիայի ու կղերի յարատեւութեան. երբ մի կուսակցութիւն գտնում է, որ մնայուն բանակները (armées permanentes), լինելով հանդերձ մշտնջենական մի սպառնալից համաշխարհային խաղաղութեան համար, լինելով աղբիւր ժողովրդական սպան ու կուլտուրապաշտ պատերազմների, միաժամանակ հանգիստնում են ամենահզօր պատարը, որի վրայ յենւած իշխող, ունեւոր գաւառիկները ձգտում են յաւերժացնել սոցիալական աղաղակող անհաւասարութիւնը, մասսաների տնտեսական, մտաւոր ու հոգեկան ստրկացումը, — անտարակոյս, մի այդպիսի դօքտրին, մի այդպիսի կուսակցութիւն

չի կարող ժխտական դիրք չը բռնել դէպի միլիտարիզմը, դէպի նրա այլազան արտայայտութիւնները։

Եւ մենք տեսնում ենք, որ վաղուց ի վեր բոլոր երկրների պարլամենտներում սոցիալիստական հատուածները անդադար որոտում են այդ քայքայիչ պատուհասի դէմ, մերժում են պահանջող տուրքերը յօգուտ նորանոր սպառազէնութեան, բողոքում են ոչ միայն պատերազմների, այլ և գաղութային (կոլօնիալ) քաղաքականութեան դէմ, հանգիստնում են միակ ըմբոստ, գիմագրական տարրը միլիտարիզմի անկշտում Մոլորի հանդէպ։ Եւ արշաւելով կանգուն բանակների դէմ, նրանք պահանջում են ամենուրեք ստեղծել ժողովրդական միլիցիաներ (milices), մի սիստեմ, որ իրագործւած է յայտնի թերութիւններով ուսմակարական Էվէյցարիայում, միակ սիստեմը, որ վայել է ճշմարիտ ուսմակարութեան, որը պէտք չունի աշխարհակալութիւնների, այլ սոսկ միայն ինքնապաշտպանութեան։

Մենք տեսնում ենք, որ հակամիլիտարական տրամադրութիւնը միշտ աւելի և աւելի շեշտւում է նաև միջազգային սոցիալիստական կոնգրէսներում։ Աերլին, Հուլիսագործի կոնգրէսի մէջ, մէկ ու կէս տարի սրանից առաջ, հակամիլիտարիզմը տենդային վիճաբանութիւնների կենտրոնն էր և այդ կոնգրէսը, մի քայլ ևս առաջ գնալով, միաձայն յայտարարեց, որ՝

«Պատերազմը սպառնալու դէպքում, երկու շահագրգռւած երկրների աշխատաւոր գաւառիկների և նրանց պարլամենտական ներկայացուցիչների պարտաւորութիւնն է՝ Միջազգային սոց. Բիւրօյի միջոցով — որ կենտրոն է ուժերի համադրութեան — ա մ են ձի գ ի գ ո Ր ծ գ ն ե լ պատերազմի առաջն առնելու, ի դարձ գնել բոլոր այն միջոցները, որոնք կը յայտնին ամենից աւելի նպատակաւոր և որոնք, բնականաբար, տարբերում են՝ նայած դասակարգային պայքարի կատաղութեան և ընդհանուր քաղաքական վիճակին։

«Այն դէպքում, երբ պատերազմը այնուամենայնիւ կը պայթի, — նրանք պարտաւոր են իսկոյն և եթ միջամտել, դադարեցնելու նպատակով, պարտաւոր են բոլոր ուժով շահագործել պատերազմի առաջ բերած տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամը, որպէսզի յուզեն ժողովրդական ամենախորունկ շերտերը և փութացնեն կապիտալիստական տիրապետութեան անկումը»։

Ֆրանսիայի միացեալ սոցիալիստական կուսակցութիւնը, յանձին Ժօրէսի ու Ալյիսի, դեռ էլ աւելի արմատական բանաձև էր ներկայացրել, որով թելագրում էր պատերազմը արգելելու համար՝

«Կազմակերպել ագգայնօրէն ու միջազգայնօրէն, հրապարակ հանել աշխատաւոր գաւառիկների բովանդակ ձի գ ու կ ո Ր Վ Ր, ի գ ո Ր ծ գ ն ե լ բոլոր միջոցները, սկսած պարլամենտական միջամտութիւնից, հրապարակական ագիտացիոյից և ժողովրդային ցոյցերից՝ մ ի ն չ և բ ն դ հ ա ն ու լ բ ա ն ու լ ո Ր ա կ ա ն գ ո Ր ծ ա գ ու լ լ և ա պ ո տ ա մ բ ու լ թ իւ լ ը»։

Այս բանաձևը չ'անցաւ կոնգրէսում, շնորհիւ մարքսիստական սոցիալ-դեմոկրատիայի (գերման-աւստրիական) գիմագրութեան. սակայն վերը յիշատակած ու միաձայն ընդունւած բանաձևը ևս լուեկայն խրախուսում է այդ արմատական միջոցների կիրառութիւնը, նայած ժամանակին ու հանգամանքներին։

Անշուշտ, պրօպագանդը միլիտարիզմի դէմ, տարբեր երկրներում մղւում է տարբեր ձևերով, մի տեղ աւելի, մի այլ տեղ նւազ կատաղութեամբ, նայած քաղաքական կարգերին ու ժողովուրդների խառնւածքին, տեմպերամենտին։ Մինչդեռ օր. Ֆրանսիայում գրեթէ ազատօրէն, մամուլի միջոցով արծարծւում են ըմբոստացման կրակը նորակազմների ու զօրքերի մէջ, — Գերմանիայում քաղաքական կաշկանդիչ պայմանների ու մարտական խառնւածքի թուլութեան պատճառով՝ այդ պրօպագանդը կատարւում է թույլ չափերով և այնտեղ հազուադէպ են կարելի բեկնիստի պէս յանդուգն երիտասարդները, որոնք վստահանում են, շատ թեքիչ երկարատեւ բանտարկութեան իրական, հրապարակօրէն,

սովորականից աւելի որոշ ու յստակ ձևով յայտարարել իրենց հակամիլիտարական դաւանանքն ու գործելակերպը... Յամենայն դէպս միջազգային սօցիալիզմը իր հիմնական դաւանանքի համեմատ, միշտ արշաւել է միլիտարիզմի դէմ և սօցիալիստական մամուլի ու գրականութեան մէջ, հազարաւոր բրոշիւրների ու հրապարակական ժողովների մէջ բոլոր երկրների սօցիալիստները արծարծել են և կը շարունակեն սխառեմատիկաբար արծարծել վերը յիշած գաղափարները, գիտակցելով, որ միլիտարիզմն ու պատերազմների մեծ չարիքը ևս, ինչպէս ուրիշ չարիքները, մէկէնիմէկ չեն կարող վերանալ, որ նա անբաժան կապւած է ընդհանուր անտեսական-կապիտալիստական կարգերի հետ և որ նրա դէմ ամենաէական, ամենապղծ միջոցն է՝ դարձեալ անդուլ պրոպագանդն ու կազմակերպումը, սխառեմատիկ կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը:

Սօցիալիստները գիտեն և այն, որ պատերազմը, որքան էլ նողկալի ու աշխարհաւեր՝ երբեմն յայտնուում է հրամայական մի անհրաժեշտութիւն, նոյնիսկ իրեն, պրօլետարիատի համար ՍՊԿԿԻ կերպարանք է առնում նա, երբ դուռն է հրապարակի վրայ հայրենիքի յօշոտման ու ազգային պաշտպանութեան հարցը: ՍՊԿԿԻ գիպկաձևներում աշխատաւոր ընդհանրութիւնը պարօք է համարում սպառազինել ու նետել կռւի դաշտ, յետ մղելու արտաքին արշաւանքը:

ՍՊԿԿԻ չի վարւում նորագոյն սինդիկալիստը: Նրա դաւանած հակամիլիտարիզմը աւելի հեռու է դնում, չա ոչ մի պարտաւորութիւն չի զգում զենք վերցնելու հայրենիքի պաշտպանութեան համար: Եւ այդ ընթացքը միանգամայն տրամաբանական է նրա տեսակէտից, բանի որ նա, ինչպէս տեսնում, ժխտում է նաև հայրենիքը: Նրա կարծիքով շահերի, զբաղումների ոչ մի ընդհանրութիւն, սխառեմատիկութիւն չը կայ մի երկրի բանւոր ու բուրժուա դասակարգերի միջև: «Ազգ», «հայրենիք» նրա աչքում բուրժուազական հասկացողութիւններ, կատեգորիաներ են, և աշխատաւոր մարդը ոչ մի շահ չունի իր արիւնը տալու նրանց համար: Նա միայն մէկ կռիւ է ճանաչում—դասակարգայինը: Նա չունի հայրենիք, նա իր էութեամբ մի *sans patrie* է (հայրենազուրկ): Ուր շահ ունի—այնտեղ էլ իր հայրենիքը... Աշխատաւոր մարդու համար միևնոյն է, թէ ով կը լինի իր վրայ իշխողը, ով կը լինի իր երկրի հրամանատարը—մի ֆալիէ, թէ մի Ալիէլ: Նրա համար միևնոյն է, թէ ինչ քաղաքական ձև կունենայ իր հայրենիքը, — հանրապետական, թէ սահմանադրական—միապետական: Ուստի և սինդիկալիզմը միանգամայն անտարբեր է դէպի հայրենիքը և դէպի նրա պաշտպանութեան հարցը: Երբ կռիւ ծագի ֆրանսիայի և մի ուրիշ պետութեան միջև, ֆրանսիացիներն սինդիկալիստը զենքը կ'ուղղէ իր սեփական կառավարութեան դէմ... Եթէ անգամ ֆրանսիան զոհ լինի, եթէ անգամ նա հարկադրւած լինի պաշտպանողական դիրք միայն բռնել ընդդէմ արտաքին արշաւանքի... Սինդիկալիզմը պատերազմի տագնապի ընթացքում կը քարոզէ ընդհանուր զինադուլ (*grève militaire*) և գործադուլ (*grève économique*), կը քարոզէ ապստամբութիւն... տապալելու համար հայրենի բուրժուազիայի տիրապետութիւնը... Փոյթ չէ, թէ հայրենիքը կը յօշոտի և նոյնիսկ կ'ընկնի օտար տիրապետութեան տակ:

Ահա այն արտառոց դադափարները, որ քարոզում են ներկայումս սինդիկալիզմի և մասնաւորապէս ֆրանսիական սինդիկալիզմի դրօշակի տակ:

Նրանք չեն կարող նպատաւոր ընդունելութիւն գտնել աշխատաւորական լայն զանգւածների մէջ: Ոչ միայն ֆրանսիայում, ուր արիւնոտ ու պանծալի աւանդութիւններ կան, այլ և բոլոր ուրիշ երկրներում, աշխատաւոր ընդհանրութիւնը բնազդով ու բաւական լաւագոյն իմաստով հայրենասեր է և ջերմապէս նախանձախնդիր իր հայրենիքի, իր հողի, լեզուի պաշտպանութեանը: Չափազանց շատ արիւն է աւել նա այդ հայրենիքի ազատութեան ու բարօրութեան համար և զարմանալի չէ, որ նա խիստ զգայուն է, երբ որեւէ ուժ բռնանում է նրա անկախութեան, կամ ինքնօրէն, աւտօնօմ

ազատութեան վրայ: Հայրենիքի դադափարը լի արհամարհելի, իդէօլոգիական մի պատրանք չէ, այլ մի կենդանի իրականութիւն, դարերից ի վեր ժառանգականօրէն արմատացած մի համայնքի բոլոր առողջ անդամների մէջ: Կարլ Մարքսի «կոմունիստական մանիֆէստի» յայտնի խօսքը, թէ «բանւորները հայրենիք չունեն»—իրականութեան անհամապատասխան մի ֆրազ է, մի մետաֆիզիքական յայտարարութիւն, որ գուցէ ճիշտ է անօրմալ պայմաններում մեծացած մի մի անհատների, բայց ոչ երբեք հաւաքական ամբողջութիւնների վերաբերմամբ: Եւ մարքսիզմի ամենաուղղափառ հետևողներն անգամ պնդում են այսօր լուեքայն կամ բացարձակօրէն, որ դա յիշուելի լի մի ֆրազ է, գերմանական արտայայտութեամբ—մի *Schlagwort*: Նա վաղուց արդէն հնացել է սօցիալիստական գրականութեան մէջ: Սինդիկալիստները ուզում են այժմ՝ դուրս կոչել նրան մոռացութիւնից, բայց չեն կարող տեսական կեանք ներշնչել նրան:

Աշխատաւորական հայրենիք: Այդ հայրենիքի անկախութիւնը կամ ինքնուրոյնութիւնը իր բոլոր բարեմասնութիւններով՝ ազատ թռիչք է հաղորդում նրա մեծ դատին, դասակարգային նրա կռիւներին: Գէթ աւելի ազատ՝ քան թէ օտար լծերի տակ, ազգայնական ճնշումների միջոցառում, ուր նրա լուծը կրկնապատկուում է և նրա կռիւը բարդանում: Ազգային ինքնուրոյնութիւնը նոյնքան անհրաժեշտ է պրօլետարիատի և ամբողջ աշխատաւոր ժողովրդի անկաշխանգ ծաւալման համար, որքան ջուրը՝ ձկան համար: Դա այսօր արդէն բանալի տարրական ճշմարտութիւններից միւն է, բայց դա, դժբախտաբար, դեռ վիճելի է սինդիկալիստների շրջանում:

Հայրենիքը հենց աշխատաւորին է. այսօր նա նրան պատկանում է մասամբ, վաղը կը պատկանէ ամբողջապէս: Աշխատաւորը ձգտում է նաեւել, իր ձեռքը գրաւել հայրենիքը, ձգտում է լուսացնել բարեշրջել այն՝ համաձայն արդարութեան պահանջներին, ինչպէս որ ձգտում է բարեշրջել և պարլամենտը, ազգային դերագոյն հաստատութիւնը, որ նոյնպէս այսօր բուրժուազիայի գերիշխանութեան տակ է, բայց որ վաղը, մօտ կամ հեռու ապագայում, դառնալու է բուն աշխատաւորական, ժողովրդական մի հաստատութիւն...

Եւ ոչ միայն ներկայի, այլ և ապագայի, նոյնիսկ հեռււ, սօցիալիստական ապագայի վերաբերմամբ՝ սինդիկալիստների հռչակած չոր ու անգոյն կոմունիզմի դրօշակը թուում է կատարելապէս մետաֆիզիքական մի զառանցանք, ուսուցիչ: Ոչ ոք չի կարող գուշակել, լուրջ բանաւոր պատճառաբանութեամբ, թէ մի օր ազգերը, հայրենիքները իրենց լեզուներով ու անհամար առանձնայատկութիւններով պիտի չքանան, պիտի լուծւին մարդկային մի վիթխարի ու անորոշ կոնգլոմերատի, հաւաքոյթի մէջ: Ընդհակառակը, պատմական էւօլիւցիան, քաղաքակրթութեան շահը և առողջ դատողութիւնը թելադրում են, որ այդ անդրադոյն ապագայի մէջ, սօցիալիստական հաստատութեան աշխարհում, ներկայի ազգութիւնները, հայրենիքները, պահպանելով իւրաքանչիւր իր լաւագոյն առանձնայատկութիւնները, հաւատարիմ իւրաքանչիւր իր սեփական հանձարին, իր կուլտուրական ուրոյն, ինքնատիպ ներշնչումներին, պիտի կազմեն տիեզերական մի հոյակապ դաշնակցութիւն (*Fédération*), թէև այլազան ու երկնքերանգ, բայց—ներդաշնակ ու ամբողջական...

Դիմենք այժմ «յեղափոխական սինդիկալիզմի» միւս, աւելի կարեւոր «խտուժներին», որոնք ձևակերպւում են երկու բառերով՝ հակապարլամենտարիզմ (*anti-parlamentarisme*) և հակապետականութիւն (*antietatisme*):

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԱԶԴԵՐ

Ը Ո Կ Ե Ր Ո Ե Ր,

Ի Ոկատի ունենալով, որ մատիկ ապագայում տեղի է ունենալու Մեծ քաղաքի Հ. Յ. Դաշմակցութեան հերթական շրջանային ժողովը, յայտնում եմք բոլոր ընկերներին և մարմիններին, որ շրջանային ժողովի օրակարգի դատական մասում լինելու է երեքմեկի դաշմակցական Շ ա հ է Ո ի երեք զեղծումների քննութեան խնդիրը: Թէև մա մերկայումս գտնուում է մի այլ քաղաքական խմբակցութեան հովանու տակ, բայց այդ մամուլամբը չի կարող խամբարել դատի բնական ընթացքին, մամուլումը որ Շահէնը հեռացել է մեր կուսակցութիւնից այն ժամանակ, երբ մեր կատարած զեղծումները երևան ելան և առաջ բերին գայրոյթ ընկերների կողմից:

Մրանով առաջարկում եմք Շահէնի դէմ բողոք ունեցողներին, օր առաջ և զրաւոր կերպով մերկայացնել Կ. Կոմիտէին իրենց բողոքը, որպէս զի այդ բողոքը միջև այժմ ստացւածների հետ միացնելով, մերկայացնենք քննութեան շրջանային ժողովին:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿ. 1 Կ. ԿՕՄԻՏԷ

17 հոկտեմբերի

Ը Ո Կ Ե Ր Ո Ե Ր,

Մեր շրջանի զանազան կողմերէն լուր կը տրուի թէ բախտախնդիր անձեր Հ. Յ. Դաշմակցութեան ամուսնով զիւղեր կը քալեն և իմքնագլուխ կարգադրութիւններ կ'ընեն, դրամ կը հաւաքեն և միջև իսկ տերթորմեր կ'որոշեն: Ներկայ շրջաբերական մամուլով մէկ ամգամ ընդ միշտ կը յայտարարուի մեր շրջանի բոլոր մարմիններուն և ընկերներուն, թէ այսուհետև ոչ մէկ մարդ պէտք է ընդունիլ իբրև Հ. Յ. Դաշմակցութեան անդամ և ամոր հետ գործ ունենալ, որ չունի մեր Կ. Կոմիտէի կոմիքը կրող վկայական: Ոոյմիսկ Կովկասէն եկած ամեն մէկ ընկեր ամպայման պէտք է ունենայ տեղիս Կ. Կոմիտէին վկայական:

ԱՐԱՋՐԱԲԵՐԴԻ ԿԵՂՐ. ԿՕՄԻՏԷ

Նոյեմբերի 3-ին Սօչիում Հ. Յ. Դաշմակցութեան ահաբեկիչների ամվրէպ զննակից մահաւան մատուցեց 100 զիւղացի յայտնի մատուց Մ Ե Ս Ր Ո Ա Մ Ի Ո Ա Ս Ե Ա Ն Ը:

Տերթորիստները ազատ են:

Այս Մեսրոպը ծանօթ և վաղեմի մատուց է. մա առաջինը սկիզբ դրեց մատուցութիւններին համեմատաբար մաքուր ճամաչած այդ շրջանում՝ դեռ 1905-ին մատուցելով դրացիներին զէնք պահելու մէջ:

Թուում էր, թէ մախազգուշացումը բաւական պիտի լինէր յետ կենալու զգնելի արհեստից, սակայն մա կազմակերպութեան առաջին քայլը թուութեան մշան համարելով, սկսաւ աջ ու ձախ մատուցութիւններ ամել, ամենդներին բանտարկել տալ, աքսորի ենթարկել ու կաշառքներ վերցնել՝ միացած խուլիզան ու մեքենայ պաշտօնեաներին հետ:

Իր զգնելի արհեստի մէջ ամբողջատ յառաջադիմելով՝ ամբողջ Չերմօտրեան մահաւան սարսափ տարածեց, զիւղական ժողովրդի առաջ այլասերման ճամապարի քաց արեց, ճարպիկ գործակալ դառնալով սև ընկերայի սև գործունէութեան:

Արդ, մա չքացաւ, որպէս մի զգնելի տիպ, մի աւելորդ

ամգամ ևս ապացուցամելով, որ մատուցներին ու դաւաճամներին չկայ փրկութիւն յեղափոխականի արդար ու վրիժառու զննակից և որ այդպիսիներն ուշ կամ կամուկ իրենց արժանի պատիժը պիտի կրեն:

Ո՛չ ընկերան, ոչ էլ աշխատաւոր ժողովրդի թշնամի մի իշխանութիւն կարող է փրկել մրանց ամդառնալի կորստից: Թո՛ղ կորչեն մատուցներն ու դաւաճամները:

Կեցցէ՛ աշխատաւոր դասի պաշտպան յեղափոխութիւնը,
Հ. Յ. ԴԱՇՆ. ԿՈՎԿ. ԱՀԱՐԵԿԻՉ ՄԱՐՄԻՆ

Ընկերներու և հայ հասարակութեան ի գիտութիւն կուգանք յայտնել, որ երբեմն «Դրօշակի» խմբագրութեան մէջ ծառայող Գ ա լ ու ս տ Յ ա կ ո բ ե ա մ, բնիկ աստրախանցի, կազմակերպութեան պաշտօնական մամուլաթղթերէն գողտնալով, Աստրախանի հայ հարուստներուն սպաննագրեր զրկած էր ժըմբէն և Լօզանէն, ամոմցմ, յամու Արևմտեան Բիւրօյիմ՝ դրամ պահանջելով:

Յանցաւորը քննիչ ատենի մը առջև խոստովանեցաւ իր արարքը և իր քովէն զրաւեցան մնացած պաշտօնական մամուլաթղթերը:

Մեր հասարակութեան մորէն ամգամ մըն ալ կը յայտարարենք, որ Դաշմակցութեան 1907-ի Ընդհ. ժողովի որոշումով խստիւ արգիւտ է սպաննալիքով դրամ պահանջելը, և եթէ այսպիսի կասկածելի դէպքեր պատահին՝ կը խնդրենք դիմել և հաղորդել ունէ դաշմակցական մարմին:

Հ. Յ. Դ. ԱՐԵԿԻՉՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Արեւմտեան Գիւրօն ասցած է՝

Յ. Կ. Պալաւեան 75 ճր. (3 անգլ. ոսկի) Մէլբուռն (Աւստրալիա):

Ս. Մարկոսեան 5 ճր. 5 ո. (1 դր.) Ջաֆնթա (Յունաստան):

ԻՋՄԻՐԻ ՄԷՋ Ի նպատակ Դաւանկութեան կասարաւ հանգանակութեան արդիւնք առաջին անգամ մի չէկով 599. 3 | 11 անգլ. ոսկի երկրորդ անգամ 701. 2 | 6 անգլ. ոսկի, երրորդ անգամ 90. 17 | 4 անգլ. ոսկի, չորրորդ անգամ 50 անգլ. ոսկի:

Նաւահանգանի Կեղր. կամիտէն՝

(Շարունակ. նախորդից եւ վերջ)

ԿԱՅԻՐԻ ԿՕ ՄԻՏԷՆ 1905 թիւն.—Դիսակ խմբից 86 բուլի, Նէմուր 120. 50, Աղբաւար 78, Տարօն 64. 50, Կարին 76. 50, Վասպուրական 82. 50, Տիգրանակերտ 22. 50, Ռեսուէի 49. 50, Վան 63. 50, Խնդրակասար 84, Մոսկան 96, Տուփի 66, Կայմակ 66, Առիւ 93, Մայոր 50, Խուռ-պոզ 87. 50, Դեսակ 47. 40, Շահան 47, Ջէլբուռն 285. 50, Նորագոյն 141, Քայլ 21, Կայմ 265, Նախիչեւան 38. 50, Անդրանիկ 1. 50, Խնդեան աւեսիսից 100, Ներկայացումից 71. 10, Տուգան 29, Կարապետայից 5, Մարտ. Վասակից 6 բուլի:

ԱՄԱՌԱՆՈՅԻ ԵՆԹԱԿՕ ՄԻՏԷՆ 1905 յունւար—1906 սեպտեմբեր.—Հեհեւակ խմբից՝ Արարաւ 16. 40, Պանդուխտ պատանեաց 10, Ման 14, Սուրբ Իգիթ 26. 50, Կաթնաղբիւր 20. 50, Զրաբերդ-լուսաբեր. աստիկ 21. 50, Արիւնարբու 22. 50, Զրաբերդ-լուսաբեր. աստիկ 11. 50, Պանդուխտ պատանեաց 15, Կաթնաղբիւր 20. 50, Ման 14. 50, Արիւնարբու 20, Պանդուխտ հայրենասիրաց 54. 40, Սուրբ Իգիթ 26. 20, Արարաւ 22. 20, Ման 15, Պանդուխտ պատան. 12. 50, Շիրվանից 15, Վէլիխան 5, Արիւնարբու 29, Կաթնաղբիւր 20. 50, Սուրբ Իգիթ 36. 50, Պանդուխտ հայրենասիրաց 27. 90, Դարուն 6, Արարաւ 17. 30, Զրաբերդ-Սեպուհից 100, Շաւարեից 25, Սիրահար հայրենեաց 42, Սուրբ Իգիթ 39, Զրաբերդ-լուսաբ. աստիկ 64, Ման 27. 50, Պանդուխտ պատանեաց 23. 95, Կաթնաղբիւր 40. 65, Արիւնարբու 38. 50, Արարաւ 24. 50, Պանդուխտ հայրենասիրաց 84. 40, Ման 13. 50, Լուսաբեր. աստիկ 14, Զրաբերդ-սիրահ. հայրենեաց 20, Պանդուխտ պատանեաց 14. 40, Սուրբ Իգիթ 25, Մուս 54, Ման 12. 50, Զրաբերդ-լուսաբեր 17, Պանդուխտ պատանեաց 13. 50, ճար-

սարակցեց 15, Շիրանից 5, Արարս 35. 50, Ման 11, Արարս 11. 60, Պանդուխտ պատանեաց 14, Զրաբերդ-սիրեր. հայրենեաց 64, Լուսաբեր Աստղիկ 12, Ասեղ 90, Գեղանեղ 90, Սուրբ Իգիթ 40, Էս անգամից 10, Պանդուխտ հայրենասիրաց 14, Ման 13, Արիմարբու 34, Արարս 16. 70, Կաթնաղբիւր 75, Սուրբ Իգիթ 34. 50, Արարս 12, Պանդուխտ պատանեաց 14. 50, Ման 12, Զրաբերդ-լուսաբեր աստղիկ 33, Սիրանուր հայրենեաց 26, Փոսի գիւղ պայ 48, Տիկին Աբարից 200, Սուրբ Իգիթ 66. 50, Ն. Սեփան 5, Պանդուխտ պատանեաց 27, Սուրբ Իգիթի անգամից 10, Արարս 27. 40, Էս ընկերներից 15, Ման 25. 50, Թորգոմից 12, Պանդուխտ հայրենասիրաց 131. 70, Զրաբերդ-սիրանուր հայրեն. 43, Լուսաբեր-աստղիկ 29, Ասեղից 30, Գեղանեղից 30, Շիրանից 4, Զարաբայեցից 10, Կաթնաղբիւր 50. 50, Արիմարբու 98, Արարս 3, Զրաբերդ-լուսաբեր աստղիկ 44, Ման 43, Վրէժ 14, Սարգիս 5. Պանդուխտ պատանեաց 49, Մոռուս 46, Արարս 62. 40, Ասեղից 40, Գեղանեղից 40, Ման 13. 50, Վրէժ 4, Մոռուս 18, Կաթնաղբիւր 92. 50, Վրէժ 4, Շիրանից 6, Պանդուխտ պատանեաց 51. 50, Արարս 15, Վրէժ 4 ռուբլի:

1907 թ. մինչեւ յունիսի 29.—Սողից 7, Մայրից 10, Պանդուխտ պատանեաց 98, Արիմարբու 37, Ման 23, Փոս 36, Սուսերանից 7, Արարս 66. 20, Ասեղից 80, Գեղանեղից 80, Մանից 12, Ման 30, Սուրբ Իգիթ 27, Կաթնաղբիւր 16, Արիմարբու 13, Վրէժ 7, Արիմարբու 25 ռ:

ՆՐՔԱՎԱԿՈՒՄԻՆ ԿՈՄԻՏԵՆ 1905 ինք.—1906 ինք.—Հետեւեալ խմբերից՝ Սերոբ Աղբիւր 15 ռուբլի, Մոլեւանից 3, Արեգի Մոլեւանից 3, ձերմակեանից 5, Բուրից 6 ամսական. 6. Մասիս 12, Տարոն 22, Սուրենեան 46, Զաւեն Վահրամից 12, Զաւեն Դե. Յ. ա. պ. 60, Եփրատ 24, Հարազատ 17. 50, Ազատ 6, Մոլեւանից 9, Սուրենեան 14, Տիգրան 18, Եփրատ 14, Հարազատ 20, Էս 27, Սեւան 6, Ազատ 9, Արարս 7, Նոր սերունդ 40. 50, Էս 16, Էս 5, Սիրով 4. 10, Սերոբ Աղբիւր 18. 50, Էս 32. 50, Անյասակ խարխիւից 60, Սուրենեան 14, Գառուցից 5, Անաբեկիչ 56. 50, Յոյն գիւղ-Արարս 60, Յոյն գիւղ Մասիս 15, Արեգ բուր 6, Զաւեն Դե, ա. պ. ա. 60, Զաւեն 34. 30, Շանթ 18, Կոչ 10, Էս 5. 25, Հարազատ Աստղիկից 1. 50, Ազատ 11, Էս 2, Սիրով 6. 90, Տարոն 12, Անաբեկիչ 39, Մասիս 21, Անաբեկիչի 4 անգամներից 4, Զաւեն 17. 80, Անյասակ-դեկից 60, Էս խմբերից 16. 50, Զաւեն 42. 60, Յոյս գիւղի Արարս, Աւարայր, Մասիս, Գաղթական խմբերից 139. 70, Յոյս գիւղի Երկազոր 4. 5, Վահրամից 5 ամսական 12, Սուրենեան 14, Երկու եղբար դասից 10, Արարս 14. 10:

1906 ինքնաւորից դեկտ. 31.—Խմբերից՝ Անյասակ-դեկից 60 ռուբլի, Սերոբ-աղբիւր 9, Եփրատից Կորիւն 2. 50, Սուրենեան 28, Առեւտրական տուն պարսից սարեկն. 150, Սերոբ-Աղբիւր 9, Էս 1905 թ. մնացորդ 6, Եղբար Գ. ա. պ. ա. 60, Եղբար Պոմպեացի 10, Եղբար ինչ 25, Սերոբ-աղբիւրի մոլեւանից 6, Տարոն 20, Սուրենեան 14, Սեր 20, Անյասակ 11, Անյաս 25, Խարխիս 60, Կոյժ 3, Արեգ խ. չորկէս 27. 90, Ծաղիկ 2, Ծառիկ 2. 50, Ղանբար 5, Կամեցող 5, Գառուցի Բոլասից 2, Մուռեղ 5, Սեմեմեմի 3, Ազգասէր Էս զինասէր 2, Սեր 10, Հաւասարած 6, Անյաս 20, Անյասակ 10, Խարխիս 60, Կոչ առաջին տուգանք 25, Կոչ 11. 75, Դեկից կոչ առաջին 25, Անաբեկիչ 56. 50, Սուրենեան 14, Անյասակ 39. 15, Եղբար Պոմպեացի 70, Սերոբ-աղբիւր 42, Անյաս Վահե 5, Վահրամ մի սարեկն. 24, Եղբ. Յ. Ա. պ. Ա. 60, Հարազատ 42, Եփրատ 39, Եփրատից 18. 20, Նոր սերունդ 34 ռուբլի:

1907 թ. յունիսից յուլիս.—Նոր Բաղ. կրմ. խաչի վարչ. 135 ռուբլի 61, Եղբ. Պոմպեացիներից 18, Կարմիր խաչի վարչ. 19. 40, Մեծ ձերմակից 100, Եղբ. Բե-ից 60, Ղարիբ 16, Նոյեան 28, Անյասակ գիւղ-խարխիւից 120, Անյասարեանից 6, Արաւիր 10, առեւտրական տուն պարսից 150, Մուռազ 8, Ազատ 8. 25, Եփրատ 19. 50, Եղբ. Պոմպեացիներից 18, Եղբ. Բե-ից 60 ռուբլի:

ԵԱՅԼԱՂԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԵՆ 1906 թ.ին.—Խմբերից՝ Արմուրի 10 ռուբլի, Գաղթական 17. 40, Գարբից 62. 10, Զաւեն 46, Աւարայր 29. 40, Արարս 30 ռուբլի:

ԿԱՐՄԻՐԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԵՆ 1905 մարտից 1906 ապրիլի 26.—Կար. Յով. 100 ռուբլի, Ա. Սեփ. 100, Ղազ. 2ար. 100, Մի Բանի համակրողներից 13 հաս կարգեր, Պ. Պ. 200, Ս. Խ. 100, Սուր 7. 50, Թ. Եար 200, Յակոբ 10, Կ. 2. 50, Մ. Ղար. 200, Խաչափայ 9. 50, Մ. Ղ. 50, Խաչիսէր 6, Խաչիս. Երկաթ, Արմիւ, Կարին Սեմեմ 2. 50, Սոսիս 7, Խառն Բաղաթ 100, Հրայր 34, Սուրի վիճակախաղից 50, Մ. Ղ. 50, Տ. Գ. 200, Խմբի զեւրանց տուած կոբերից ստացւած 40, Խաչափայ 9, Եղբայացի 33, Սասանի ապակ 5. 30, Հրայր 17, Պ. Պ. 200, Ս. ձեւեան 5, Արաւայր 6. 80, Սուր 11, Ախաթեան 6. 50, Խմբի

զեւրանց տուած կոբերից 50, Պ. Խ. Խաչ. 300, Ա. Ամբ. 100, Գ. Տ. 100, Կ. Խաչ. 50, Տ. Եղ. Ար. 50, Պ. Երեց 25, Լ. Վիւ. 23, Ա. Թ. 23, Դ. Թաղ. 12. 50, Յ. Գ. 12. 50, Մ. Բ. Էս որդ. 1000, Էս 150, Գ. Զար. 50, Գ. Լուիս. 15, Գ. Կալս. 10, Յ. Կրաս. 10, Ա. Զոր. 10, Մեկնեմ աղա 100, Էս 50, Գար. Զար. 10, Նորաբոյս 8. 60, Լ. Զար. 50, Յ. Կալ. 10, Լ. Խոն. 10, Յ. Բուրու 10, Ազատութիւն 11. 50, Խաչափայ 6. 50, Սասանի ապակ 6. 60, Կայծակ 12. 20, Արաւայր 2. 85, Ախաթեան 5. 50, Խաչիսէր 4. 50, Ծաղիկ 17. 30, Նորաբոյս 5, Սասանի ապակ 7. 80, Խաչափայ 5. 50, Հրայր 51, Եղբայացի 22, Ծաղիկ 24. 50, Սասանի ապակ 7. 10, Նորաբոյս 16. 60, Թագունի 5. 25, Խաչափայ 4, Օգնող 24. 20, Սուր 32. 25, Անի 9. 50, Նորաբոյս 14. 20, Թագունի 4. 25, Հրայր 51, Սուր 7. 25, Խաչիսէր 4. 50, Ծաղիկ 50, Թագունի 7. 50, Կայծակ 13. 65, Բոյս 11. 50, Արաւայրի Բանի 6, Կ. Զալս 50, Լ. Կեղեկեմ 10, Գ. Խոնչուր 200, Լ. Արգ. 100, Վ. Ա. 100, Մ. Ենի 50, Բղբ. Ալլան 100, Յ. Բաւ 5, Աղայ 50, Ուն աղայ 100, Խ. Կեօ Էս Ա. Ան. 200, Դ. Թ. 12. 50, Յ. Գ. 12. 50, Դ. Ար. 10, Դ. Դեմ. 100, Հարայ 25, Կամա 3, Եղբայացիի վիճակախաղ 51 ռուբլի, Զինուր Յարութիւն 257 փամփոռ:

ԿԼՈՒԿԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԵՆ 1905 յուլիս 1907 յուլիս 6.—Դեղակ 25 ռուբլի, Փոնց 15, Լուսնեակ 135, Դանակ 48, Վահագն 7, Նորածիլ 7, Աղղ կամար 13, Կեօն 25. 25, Վահագն 7, Յոյս 10. 50, Էս 10, Փիրչաւու 57, Կեօն 15. 25, Նորածիլ 11, Լուսնեակ 112, Վահագն 7, Վերածնեալ 4, Վահագ 13, Վերածնեալ 7, Վահագ 8. 50, Յոյս 27. 50, Խրչաւու 40, Լուսնեակ 208, Նորածիլ 11. 50, Սկեօն 12, Դանակ 48, Լուսնեակ 78, Վահագ 41, Նորածիլ 2. 25, Կեօն 2, Վերածնեալ 3, Արթուն 8. 50, Յառաջ 5. 50, Կայծակ 17. 50, Արաւայր 14, Արթուն 9. 50, Մամիկոնեան 10. 25, Վասպուրական 13, Վերածնութիւն 6, Արթուն 8. 50, Արաւայրեանց 16, Կայծակ 17. 50, Արթուն 9. 50, Մամիկոնեան 10. 25, Դուռ 10, Զախմախչի 10, Փիրչաւու 12. 50, Անարակի կամար 111, Արթուն 13, Արաւայրեանց 16, Մամիկոնեանց 10. 25, Լուսնեակ 61, Էս 113, Յառաջ 5. 50, Արթուն 10, Փիրչաւու 7. 50, Յոյս 7. 50, Յ. Միմասեան 3, Արթուն 10, Անարակի կամար 27. 50, Մամիկոնեան 10. 25, Փիրչաւու 7, Արթուն 10, Յոյս 11. 50, Արաւայրեանց 14, Արթուն 9. 50, Փիրչաւու 2. 50, Էս 3, Արթուն 7. 50, Արաւայրեանց 28, Արթուն 6, Մամիկոնեան 18. 50, Կայծակ 28. 50, Արթուն 7, Յոյս 20, Փիրչաւու 5, Արթուն 9. 50, Լուսնեակ 135, 1907 թ. մի ունից 50, Վահագ 8, Լուսնեակ 32, Վահագ 8. 50, Այծ խ. Վախկոնաց 20, Կիլիկիա 2. 70, Վահագ 22. 50, Էս 10. 50, Լուսնեակ 24, վաճառւած ասքրանակից 41 ռուբլի:

1907 օգոստոս. ց31 դեկտեմբ.—Հետեւեալ խմբերից՝ Մովսսար 1 41. 65 ռուբլի, Արմիւ 11 6. 60, Դերիկ Սողոմոնի Էս Մարտի ձեռնով 20, Կարիլ 19. Նոր կեանք 19. 50, Վարազդատ 1 65. 30, Արմիւ 1 9, Փարս 3. 20, Բաւիլ. արհ. միութիւնից 6, Միս. գործ. բան. միութիւնից 65. 57, Խառազների արհ. միութիւնից 3. 16, Ռուս. շոգ. ընկ. բան. միութիւնից 32. 30, Գարբ. գործ. բան. միութիւնից 5. 85, Բաւիլի. արհ. միութիւնից 5. 21 ռուբլի:

ԶՐԱՇԵՆԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԵՆ 1907 սեպտ.—դեկտեմբ.—Հետեւեալ խմբերից՝ Ազնիւ սարունցի 9 ռուբլի, Վարդագոյն 19. 50, Սողան 5, Սարգ 22, Խամբերդ 146. 50 ռուբլի:

ԵԱՂԱՅԱՅՈՒՆ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԵՆ 1905 նոյեմբեր 1-ից առ 1 հոկտ. 1907 թ.—Հետեւեալ խմբերից՝ Վասպուրական 94 ռուբլի, Ծաղիկ 19. 40, Թորգոմ 37. 10, Կայծակ 11. 75, Վաղարշապատ 4. 20, Հերոսական 18. 40, Զորախ 128, Արարս 18. 50, Վարդ 5. 20, Անդրանիկ 20, Լոյս 4. 50, Յոյս 23, Պալ-ից յե ստացւած կանխավար 20. 20, Եւր 34. 20, Եւր 4, Եւրեւմ ժամացոյցի արժէք 15, Երեկոյթ, աւեսիս, դասեր Էս վիճակախաղից 1121. 60 ռուբլի:

1907 հոկտ. 1-ից 31 դեկտեմբ.—Կիրակոսեան 100 ռուբլի, Բուսով 10, Մամաչ 6, Կակաչ 2, Յովհաննիսեան 3. 50, Իրիգորով 10, Ա. Սարգ. 15, Խոստաւ. 2, Բուսով 6, Խուպեր 3, Մազման 10, Վամդ 10, Վասպուրականի Վարդ 15, Վասպուրականի Վանո 10 ռուբլի:

ԿԱՅՐԻ ԿՈՄԻՏԵՆ 1907 յուլիսից ց3 դեկտեմբ.—Ս. Ասատուրեան I եռամսեակ 45, II եռամսեակ 45, III եռամսեակ 45, IV եռամսեակ 45, Իզմայիլեանից կար Էս Գալա. միջոցով 7. 35, Բեկերից՝ Մուրաւ Ասլան 15, Սահակ Յարութիւն 15, Ընկեր Գրիգոր 10, Միսակ 6, Գեաւիթ Բափի բանուրական խմբից 90, Իզմայիլի Նորահաւ խմբից 5. 50, Շոքայ խմբից 11. 31, Շահնազար 10, Դանիէլ 18, Կիսիսեան 10, Բողոքան 5, Պէտրոսով 5, Դեղ. 5, Սերոբ 5, Վարդան 2, Մալխաս 10 ռուբլի:

